

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 83 (17031)

2005 чылдың
ИЮЛЬ 28,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.20.
Садар өртээ 3 рубль.

ТР-ниң Чазаанда

Хемчеглерни хүлээп алган

Тыва Республиканың Чазааның июль 26-да болган хуралында ниитизи-биле 20 айтырыгны чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың Барыш-Хемчик, Бай-Тайга кожуннарга, Ак-Довурак хоорайга ажил-албан кылып чораанының түннелдерин ук хуралга чугаалашкан. Шериг-оол Дизижикович аңаа чораш, кожуннар, сумулар, хоорай чагыргаларының, бүдүрүлгелериниң, организацияларның удурткучулары, чурттагы чон-биле ужурашкан, коллективтериниң ажил-ижи-биле танышкан. Чазак Даргазына чамдык делеглерни кириген, оларны амыдыралга боттандыраары-биле хемчеглерни ажилдап кылган, ону Чазак хуралына бадылаан.

Республика Хүнүнге, Наадымга белеткел

Республика Хүнүн болгаш Наадым—2005-ти демдеглээрин белеткээр база эрттирер хемчеглерни бадылаар дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Бо талазы-биле Чазак доктаалын хүлээп алган. Республика Хүнүн болгаш Наадым—2005-тиң байырлалын август 13-14 хүннеринде эрттирерин ында айткан. Республика Хүнүн болгаш Наадым—2005-ти демдеглээрин белеткээр база эрттирер хемчеглерде байырлалга чедир кылып журулуг бүгү-ле ажилдарны тодаргай айткан. Бирги ээлчегде республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бу-

Өөренип, билип алган

Тыва Республиканың Чазаа болгаш Кызыл хоорай чагыргазы бо чылдың июль 3-те эрткен соңгулдаларда кожуннуң төлээлекчи органнының депутаттарына, көдээ чурттакчылыг черлерниң (сумуларны) баштыңнарына соңгутканнар-биле семинар-хуралды дүүн эрттирген.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удурткучу Дандар Ооржак семинар-хуралды башкарып эрттирген. 2006 чылдың январь 1-де боттанып эгелээр “Россия Федерациясында тус чер бот-башкарылганын организастарының ниити принциптериниң дугайында” Федералдыг хойлуунуң, ону күүседиринге белеткелдин чоруп турарының талазы-биле илеткелди Дандар Дандар-оолович кылган.

Федералдыг хойлу езугаар катап тургустунган муниципалдыг тургузулар — сумулар азы чурттакчылыг черлер 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп боттары бюджеттиг болур. Тыва Республиканың саң-хөө сайтыдың оралакчызы М.К.Нурзат удурткан яамының тускай эртемниглери чыыштың киржикчилеринге сумунуң азы чурттакчылыг черлерниң бюджетин канчаар тургузарын, орулгаларны кайыын кирип алырын болгаш өске-даа

рунгаар бердинген даалгаларын чедишкинниг күүседиринче база бүдүрүлгелерниң чогумчалыг ажилдарын хандыраарынче, келир кышка шынарлыг база хынамчалыг белеткениринче, хоорайларны база суурларны чаа-гайжыдарынче, корум-чурумну экижидеринче, байырлал хүннеринде эртер культура, спорт болгаш өске-даа хемчеглери солун, утка-шынарлыг болурунче кол кичээнгейни угландырган.

“Өг-2005” деп эң эки өг дээш көрүлдө-конкурсту эрттирер, өглер хоорайжыгажы Тос-Булакка ажыттынар. Оон аңгыда аңаа аът чарыжы болгаш өске-даа хемчеглер болур.

Республика Хүнүнге болгаш Наадым—2005-ке тураскааткан байырлыг хуралы республиканың В.Көк-оол аттыг хөгжүм-ши театрына болур. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак байыр чедирип чүве чугаалаар. Тываның улус ажил-агыйының муракчыларына республиканың күрүне шаңналдарын тыпсыр. Тываның уран чүүлүнүн мастерлери байырлал концертин көргүзер.

Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга 1988-1989 чылдарда төрүттүнген оолдар аразына, “Хуреш” стадионунга улуг мөгелер аразына тыва хүреш маргыл-даалары болуп эртер.

Байырлал хүннеринде хейниитиниң корум-чурумун камгалаарынче улуг кичээнгейни салыр. Маңаа хамаарыштыр тускай хуралды эрттирер.

Республика Хүнүн болгаш Наадым—2005-тиң байырлалына белеткелдерниң чоруп турарының дугайында айтырыгларны найыры белеткээр база эрттирер организастьк комитеттин хуралына доктаамал чугаалажыр.

бюджет айтырыгларын өөреткен. Республиканың федералдыг кадастра албанының болгаш чер кадастрының палатазының тускай эртемниглери черге хамаарышкан айтырыгларны тус чер бот-башкарылга органны канчаар шийтирилээрин, чүнү кылырын семинар-хуралды киржикчилеринге билдингери-биле тайылбырлап берген.

Кызыл кожуннуң кожуннар аразының үндүрүг инспекциязының ажилдакчылары чыылганнарга үндүрүг политиказының дугайында чугалап берип, оларның салган айтырыгларына билдингир харыыларны берген.

Семинар-хуралга тус чер бот-башкарылганын организастарының ниити принциптеринге хамаарышкан өске-даа айтырыгларны чугаалашкан. Бо өөредилге чаа Федералдыг хойлууга дүүштүр ажилдар депутаттарга, сумулар баштыңнарына ажыктыг болган.

Ольга САНДАРАА.

Пенсия фондузунда

Томуйлаашкын

Бистиң чуртувуста социал байдалы кошкак улуска инвалидтер, пенсионерлер хамааржып турар дээрзин статистика айтып турар. Шыны-биле ап көөрге-даа, оларның ап турары пенсияның, пособиениң хемчээли улуг эвес-ле болгай. Ынчангаш боттары мал-маганныг, огородтуг, тараа-быдаалыг болбас болза, ындыг байдалда амыдыраары кончуг берге.

Бистиң республикада ниитизи-биле 80 муң ажыг пенсионерлер бар. Оларның 27 ажыг муну (90 хуузу инвалидтер) бо чылдың январь 1-ден Россияның Чазааның хойлузун езугаар ай санының акша төлевирин ап турар. Ук бөлүктүң кижилеринге ол улуг дөгүм болуп турарын чон чугаалажып турар. Россияның болгаш Тываның Чазаа чамдык категорияның хамаатыларының амыдырал-чурталгазын экижидери-биле ажил-

дарны чорудуп турар. А бир эвес Чазак доктаал-саавырларны чеже-даа хүлээп алырга, ону амыдыралга боттандыраар кадрларның арга-дуржулгазы чедишпес, ажылынга харыысалга чок болза, чүү-даа чедимчелиг болбас, ажил ара туруптар деп чүве билдингир. Ынчангаш Россияның Президентизи В.В. Путинниң кадрлар-биле ажылды күштелдирер деп турарында ханы утка сиңниккен дээрзин болгаш кадрлар айтырыын

Парлалга конференциязы

Ужур-дузазы улуг

Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайга Чырытыкылыг Улуг Башкы XIV Далай-Ламаның 70 харлаанына тураскааткан “Далай-Лама—кээргелдин Бурганы” деп шажынчы езулалдар кылыры-биле чедип, Индиядан лама-башкылар келген. Шажынчы хемчеглер республиканың В.Көк-оол аттыг хөгжүм-ши театрында, Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионда эртип турар. Театрда мандаланы кылып турар, ында XIV Далай-Ламаның ажил-чорудулгазына тураскааткан ховар фото-чуруктар делгелгезин организастаан, Далай-Лама дугайында фильмин аңаа келгеннер көөр аргалыг.

Бо эртип турар шажынчы хемчеглерниң хей-ниитичи улуг ужурдузалыг барымдаалааш, организастыг комитет парлалга конференциязын эрттирген. Оргкомитеттин даргазы, ТР-ниң кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызы А.Ш. Бодур-Ооржак ону ажыдып тура, делегейде, чуртта болуп турар хей санныг кижилериниң амы-тынына удур үүлгедиишкinner, дайыннар чон ортузунга сагыш-сеткил болгаш мөзү-шынар кижизидилгезиниң эң-не ажыктыг аргаларын дилеп тыварын демдеглээр. Шак ындыг сорулганы чуртун Президентизи В.Путин Россия Федерациязының Федералдыг Хуралына Айыткалынга салган. Ооң-биле холбаштыр А.Бодур-Ооржак Чырытыкылыг Башкы XIV Далай-Ламаның 70 харлаанына тураскааткан бо хемчеглерге республиканың хей санныг чонү киржир, ол кижизидиргенге ажыктыг болгаш ужурдузалыг болурун түннелинде айткан.

Бистиң корр.

Бойдус-биле харылзаалыг

Экология-биология төвү — республикада урулгарның болгаш элээдилерниң экология талазы-биле кижизидилге ажылын чорудуп турар улуг организация бооп турар.

Бойдус дугайында эртемни ханы өөредире-биле өөредилгени мында ийи семестрлиг кылдыр организастаан, сессия —чайын биле күзүн. Өөредилге программанын ТКУ-нуң экология кафедрасына ажилдап кылган. Маңаа чылдың-на кожунн бүрүзүндө студентилерни, башкыларны өөредип турар. Бойдус теманына хамаарышкан хей талалыг солун лекцияларны университеттин

Латерьлерге ажык чугаа

Чайгы үеде элээдилер ортузунга наркотиктерге удур демиселди чорудар болгаш ол талазы-биле профилактика ажылын идекпейжидер сорулга-биле, “Чайгы лагерь — кадыкшылдың девискээри” деп кыйгырылыг акция урулгарның кадыкшылга дыштанылга черлеринде чоруп турар.

Чугула бо ажылды июль 1-ден август 20-ге чедир эрттирер саналды республиканың наркотиктер саарылгазының талазы-биле контроль чорудар албаның ажилдакчылары үндүрген болгаш ол айтырыгга дорт хамааржыр өөредилге, кадык камгалал, аныяктар, күш-культура, спорт

Шыдыраага демисел

Эрткен улуг-хүнде, Кызылдың парыгында теректер аразында узун манза столга, ТР-ниң шыдыраага каш дакпыр чемпиону Эдик Ховалыг делегейниң Шыдыраа хүнүнге база оол олчалыг болганына тураскаады шыдыраа маргылдазын организастаан

Бирги бөлүккө 11, а ийиги бөлүккө 15 шыдыраачы ойнаан. Чаңгыс хүн ойнаар чүве болганда, дугурушкаш, кырганнарның бир ойнакчызына 7 минута, аныяктарның бирээзинге-ле 5 минута ойнаар кылдыр үени доктаадып алган турган.

Боттарының ойнаарының талазы-биле тус-тузунда дең шынар-

шыгырадып турарын эки билер бис. Россияның Пенсия фондузу ол айтырыгге база чугула кичээнгейни угландырып турар.

Ынчангаш РФ-тиң Пенсия фондузунуң баштаар чери Тыва Республикада салбырының даргазына ажилдаар кижини хей кандидатуралар аразында шилип көргөш, Россияның Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының даргазына Баяна Алексеевна Тугур-оолду томуйлаар дугайында доктаалды хүлээп алган.

Дүүн, июль 27-де, Сибирь округунуң Тывада федералдыг Кол инспектору В.И. Чернышев, ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының удурткучунуң оралакчызы Ю.О. Ооржак салбырга кээп, албан-дужаалга томуйланы-биле Б.А. Тугур-оолга байыр чедирген.

Светлана МОНГУШ.

Чай болгаш уруглар

башкылары номчуп турар. А практиктиг кичээлдер экология экспедицияларының үезинде эртер.

Төп чурттакчы чон-биле база харылзаалыг, арга-арыг өрттери-биле ажылга база киржип турар.

Экология төвүнде уругларга чайгы хүндүскү дыштанылга лагери 1973 чылдан бээр ажилдап турар. Бо чылын ол ажылын июнь 20-де эгелээн. Уруглар, оолдар аңаа ойнап, дыштанышсаан, бойдусту камнап, үнелеп билиринге өөренип, үнүш-дүжүттү, дириг амытаннарны ажаап-хайгаарал, ол талазы-биле хейнү билип ап турар.

албан черлери, кадыкшылга лагерлериниң удуртулгалары-биле кады ажилдакчыларының чаңгыс аай планын тургускан. Профилактиктиг хемчеглерде нарколоктарны, психолоктарны хаара туткан. Чагытай хөлдүн девискээринде турар лагерьлерге болгаш хоорай чоогунуң “Юность”, Володя Дубинин аттыг лагерьлеринге олар уруглар-биле ужуражып, наркотиктиг бүдүмелдер ажылаарының, араганың хоразының талазы-биле ажык чугааларны чоруткан. Кадык-чаагай амыдырал, кижиге хүндүткел, долгандыр турар бойдуска камныг чорук дугайында чугаага уруглар идекпейжир киржип, сонуургааны айтырыгларга харыыларны специалисттерден алганнар. Акция уламчылап турар.

Бистиң корр.

СПОРТ

лыг ойнакчылар болганда, оюн кайызынга-даа чидиг демиселге эрткен. Түннелинде, бирги бөлүктөн шыдыраа мастеринге кандидат Чыртас-оол Оюн он сандан онну алгаш, бирги черни ап, өрээл сериндедир херексел-биле шаңнаткан. Ийигизин Михаил Наксыл, үшкүзүн ТКУ-нуң доктору Д.С. Куулар алгаш, тус-тузунда акша шаңналын алганнар.

Ийиги бөлүктөн Артыш Чүлдүм, Михаил Мохов, Сандай-оол Монгуш шаңналдыг черлерни ап, улуг өртектиг барааннар-биле шаңнатканнар.

Алдын-оол ОНДАР.

Кызыл хоорай.

Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның 70 харлаанынга

Гюдмед хүрээ-биле быжыг харылзаалыг

Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның 70 харлаанынга тураскааткан "Далай-Лама — кээргелдин Бурганы" деп шажынчы байырлалда Тыва Республикада Москвадан сарыг шажын чүдүлгелиг орус ха-дунмалар база келген. Олар дээрге "Monks-Art" компанияның директору, "Тибет: езу-чаңчылдар, философия, уран чүүл" деп фестивалдың арт-директору Игорь Янчеглов, ол-ла "Monks-Art" компаниязының база бир директору, "Тибет: езу-чаңчылдар, философия, уран чүүл" деп фестивалдың оралакчы-президенти Юля Жиронкина, Индияда Дхарамсала хоорайда "ФРМТ" очулдурукчулар фондузунуң тибет дыл школазын дооскан, англи болгаш тибет дыл очулдурукчузу Юлия Артамонова олар бооп турар.

"Monks-Art" компания Россияның бүгү девискээрлеринге Тибет дугайында калбак программаларлыг ажалдар чорудуп, эрте-бурунгу езу-чаңчылдарны ам-даа эдилеп, эдерип, сагып чурттап чоруур Индияда Гюдмед тантра хүрээзиниң лама-башкыларының киржилгези-биле тибет культураны бистиң хөй националдыг делгем чуртувусту эргип, чонга таныштырып, буянныг үлени кылып турарлар. Олар Гюдмед хүрээзи-биле 5 чыл иштинде харылзаа тудуп, кады ажилдап турарлар. Ол үениң иштинде олар кады Россияның дыка хөй хоорайларын кезип, сарыг шажын Өвөредин чонга тарадып келгеннер. Бо удаада бисте кээп, Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның 70 харлаанынга тураскаадып, "Далай-Лама — кээргелдин Бурганы" деп шажын байырлалын эрттиржири-биле келгеннери бо. Бо буддист чүдүлгелиг үш орус ха-дунмаларының чүгле очулдурукчулар эвес, сарыг шажын Өвөрединиң тайылбырлакчылары база бооп турар.

Мен олар-биле тус-туста журажып чугаалажыр аргалыг болдум. Оларның һрээзи **Юля Жиронкина** ийи дээди эртемниг: Москваның педагогика университетин, Морис Тореза аттыг даштыкы дылдар институтун дооскан. Амыдыралдың алыс утказын, кижиниң сагыш-сеткилиниң дугайында ха-

ны билишкннер сүрүп, угаангыр, сонургаачал кыс аңгы-аңгы шажыннарның башкыларының лекцияларын дыңнап турган. Аңаа сарыг шажын Өвөредин онза таарымчалыг болган. Чүге дээрге ук Өвөредиг кижилерни бодандылар, ханы анализтер кылдырар, эң кол шынары — кижиниң угаанын ажалдадыры. Чырыткылыг Улуг угааныг Улуг Будда безин: "Мээң Өвөредимни хандыр анализтеп, ылап билип албаан шаанарда, аңаа бүзүревенер. Ылап өвөренип, ол силерге херек чүве-дир деп чүвени ыяк билип алгаш, чүгле ынчан бүзүрөп, ону эдеринер" — деп, бодунуң үезинде чагаан. Оон ыңай сарыг шажында өске шажыннарда ышкаш: "Чүгле бистиң шажын шын өвөредиглиг, чүгле бистиң шажын чаңгыс-ла шын шажын ол" — дээр угланышкын чок. Чырыткылыг XIV Далай-Лама өске шажыннарны оңудулээрин, харын-даа оларда эки чүдүлдери өвөренип алырын чүдүкчүлерге суртаалдап турары угааныг кыска дыка таарышкан. Черле ынчаш сарыг шажын Өвөредин амыдыралдың бүгү-ле талаларын, кижиниң сагыш-сеткилиниң дугайында дыка ханы, уткалы-биле тайылбырлап турар. Оон ыңай тибет культура шаандан тура кадагалаткып келген, эрте-бурунгу ховар культураларның бирээзи. Ону шинчилээри, өвөренери, олардан чаа

чүдүлдери чонга тарадыры эргежок чугула дээрзин ол чугаалап орду.

Сарыг шажын чүдүлгелиг кыс **Юля Артамонова**ның төөгүзү мырыңай дыка солун. Ол мурнуу Сахалинск хоорайга төрүттүнген. Амгы үеде Москвада чурттап турар. Сарыг шажын дугайында баштайгы билишкннерни 1995 чылда Москвага Сакья школазының баштыгы Ыдык Башкы Сакья Тризинниң лекцияларындан дыңнаан. Ук билишкннерниң утказы-

Орус буддистер: Юля Жиронкина, Игорь Янчеглов, Юля Артамонова.

ның ханызы кысты шуут кайгадыпкан. Амыдыралга оон билбейн чорааны дыка хөй айтырылгарга сарыг шажынның Өвөредин харыылап берген. Ылаңгыя карма дугайында билишкннер кыстың чүрзәнче сиңип кире берген. Ол чылдан эгелээш, Юля буддизм Өвөредиглерин сонургап, ол дугайында номнар номчуп эгелзэн. 1996 чылда ол Индияга албан-биле четкен. Оон 1998 чылда база аңаа четкен. 2001 чылда Индияга тибет дыл школазынга шуут өвөренип чеде берген. Баштай ол херзэн херзэге чурттап турган. Херзэжен ламалар дыка кижизиг, бөдүүн, биче сеткилдиг болган. Ам Юлия тибет дылга хостуг чугаалаар. Ынчалза-даа өвөредигезин ам-даа уламчылаар күзөлдиг. Юляга ук күзелин чедип алырынга

улуг-улуг чедишкннерни күзөп каалыңар.

Игорь Янчеглов база ийи мергежилдиг. Школага өвөренип тургаш-ла, ол хөгжүмчү мергежилди чедип алган. Оон Санкт-Петербургтуң физика-техниктиг институтун дооскан. Ол Россияга буддизм Өвөредин суртаалдап тарадыр "Monks-Art" компанияның директору. Игорьнуң сарыг шажын Өвөрединиң дугайында билии дыка ханы. Ынчангаш оон-биле чугаалажыры дыка солун болду.

Очалаңның 6 ораны, Нирвана дугайын ол дыка солун чедингир кылдыр тайылбырлап орду.

Оон компаниязы Индияда Гюдмед тантра хүрээзи-биле быжыг харылзаалыг, үргүлчү кады ажилдап турарлар. Чылдың Индия кирип, Гюдмед хүрээзинче аалдап баарлар. "Ында биске дыка ынак, улуг өңүктөр бис" — деп, Игорь өөрүп чугаалап орду. "Monks-Art" компаниязының моон соңгаар сорулгалары — Индияда Гюдмед тантра хүрээзи-биле кады ажилдажылганы улам ханыладыры, тибет культураны, буддизм Өвөредин ам-даа суртаалдаары. Ачы-буянныг компанияның ажилынга улуг-улуг чедишкннерни күзөп каалыңар.

Борис ОНДАР
Василий БАЛЧИЙ-ООЛ
ДУҢ тырттырган чуруу.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Бо чылдың июль 18-тен 24-ке чедир республикага 134 кем-херек үүлгедиишкни бүрүттүктүнген. Оларның алдан алдызын изини-биле истеп тылкан. Дараазында аар кем-херек үүлгедиишкннери болган: 3 өлүрүүшкүн, 10 кижиниң кадыкшылыга өжөгээр хора чедирген, 5 күштээшкн, 4 дээр-бедээшкн, 19 үптээшкн, 55 оорлаашкын. Бо үениң дургузунда спирт холумактыг 94 литр суук чүлдү хавырган. Автооруктарга 11

озал-ондук болган, оон түңнелинде 3 кижип амы-тыннындан чарылган, 12 кижип янзы-бүрү кемдээшкннерни алган. Кудумчуларга болгаш хөй-ниитиниң черлеринге эзирик чораан 1304 хамаатыны туткан, оларның 529-зун эзириктер сергедир черге чедирген. Биче хулиган чорукту кылганы дээш 258 хамаатыны туткан. Ниитизи-биле эрткен неделяда административтиг харыысалгага 797 кижини онааган.

Июль 19-та Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң дежурный кеззэнге найысылалдың чурт-такчызындан дүне Лопсан-чап кудумчузунда бажың чанынга билдинмес ийи кичи келгеш, сумказын былаай берген дугайында медээ келген. Каразыттырган кижип туттурган, сумканы эззинге эгиткен. Истелгени чорудуп турар.

Июль 21-де кежээ Кызылдың чурттакчызы найысылалдың дежурный кеззэнге билдинмес кижип назы четпзэн оглунуң чадаг-тергезин былаап алгаш чоруй барганын дыңнаткан. Шагдаа ажалдакчылары истелгени дораан чорутканындан каразыттырган 26 харлыг, "Тывахарылзаинформда" монтер Кызылдың чурттакчызы туттурган. Чадаг-тергени эгиткен. Истелгени Кызылдың иштики херектер эргелели чорудуп турар.

Июль 20-де найысылал-

дың Московская кудумчузунда бажыңның чанынга Кызылдың 23 харлыг чурт-такчызы ажал чок К. туттурган, оон ап чораан чүлдери хынап көөрге, 8,640 грамм деңзилиг гашиш бар болган, ону хавырган.

Июль 24-те Кызылдың Дружба кудумчузунда бажың чанынга найысылалда чурттап турар ажал чок 28 харлыг Монгушту туткан, хынап көөрге, ында 5,550 грамм деңзилиг гашиш бар болган, ону хавырган. Аңаа хамаарыштыр Россия Федерациязының Кеземче хоюлузунуң 228 чүүлүнүң 1 кезээ-биле кеземче херзэн оттурган.

ТР-ниң ИХЯ-зының парламент албаны.

Тываның төлептиг оолдарының бирээзи

2005 чылдың июнь 11-де "Шын" солунга "Ооң ажылыңинге, амыдыралыңга дүүшпес" — деп материалды Доржу Дарган бижзэн. Ук материалды улуг сонургал-биле номчааш, деткип, "Шын-дыр, чүгле шын-дыр" деп үнелээш, ол шынны уламчылаар деп бодал-биле бо материалды бижидивис.

Доржу Дарган алызындан башкы, хөй чылдарда күүсекчи органнарга ажилдап чораан. Чүвениң ужур-чөвүн шын угаадып билер болгаш кончуг шынны бижзэн-дир. Амгы үеде күш-ажылдың хоочуну хүндүлүг дыштанылгада. Доржу Дарганның Чазак Даргазы Ооржактың дугайында "сарыг" солуннарга парлаан материалдарны номчааш, кылган түңнелдерин үнелеп, деткидивис.

Шынап-ла, Шериг-оол Дизижикивич кончуг берге үелерде берге ажилды хүлээнип алгаш, ону төлепти-биле уйгу-дыжын харамнамайн ажилдап чоруур Тываның төлептиг огу деп үнелээр бис. Шериг-оол Дизижикивичи Тыва Республиканың бирги удуртукчузу кылдыр үш хуусаада Тываның чону соңгуп алган бис. Чоннуң бүзүрелин ол күүседип чоруур. Хөй кылган ажилдарындан чүгле ийи чижекте көргүзээли. Тываның чараш булуну Бай-Тайганың Кара-Хөлүнүң чурттакчылары хөй чылдарда үргүлчү кывар сайгылгааныг болуксап чорааннар. "Бистин Кара-Хөлүвүстү чүгле Шериг-оол Дизижикивич электржидип шыдаан. Оон башка, чырык сүрүп, чуртувус каап, тарай бээр бис ыйнаан" — деп, кара-хөлчүлер аңаа өөрзөн сеткилин илередип, бо-ла чугаалап чоруурлар. Ийиги чижек. Чугула херзэн кылдып аар дээш, моторлуг хемеден андарлып азы машиназы-биле дош адаанче дүжүп, өлүм-чидимге таваржып чораан чон, Каа-Хем кожунуң чурттакчылары чүве. Олар Каа-Хемни кезжилдир көвүрүглүг болза деп, үрде-ле күзөп чорааннар. Оларның ол күзелин чүгле Шериг-оол Дизижикивич күүсеткен. Каа-Хем кожунуң кандыг-даа марканы машиналары дүн-хүн дивейн, хала чокка чоруп турарлар. Мындыг хевирлиг, чоннуң өөрүп четтиргенин илереткен чижектер хөй. Тывазы, оон чону дээш кылган ажилдары хөй. Бо дугайында Доржу Дарган бодунуң чүүлүнде делгеренгейи-биле түңнээш. Бис ону маңаа катаптавас бис.

Шериг-оол Дизижикивич РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң кезигүнүңге база соңгуткан. РФ-тиң Политчөвүлелиниң президиумуңуң Сибирь регионундан кезигүн кылдыр база депшиттирген ажилдап чоруур. Тыва кижилерде, ол ышкаш шак мындыг улуг ажилдарже депшиттирип чорааннар

чок. Федералдыг Төп Шериг-оол Дизижикивичини хөлчөк үнелеп турар. ТР-ниң Президентизи турда, үш-дөрт-даа хуусаада уламчылап ажилдап болур. Алды республикаларың бирги удуртукчуларының, аразынче кирип үнелеткен болгай. Амгы үеде Россияның он тергиин удуртукчуларының бирээзи деп санаан. Бис бодап турарывыска, Ш.Д. Ооржак даразында хуусаада (2007 чылдан ыңай) ажилдап болур.

Чоннуң "Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас" дижири шын. Тываның төөгүзүнде база эргиделер турган. Тос эрииниң (шаажылап) үезинде буруулуглар бажын кестирген. Бурганга удур үеде Тывага турган хөй хүрээлерни чок кылган. Репрессия үезинде Тываның көскү ажилдакчыларын хоптап, мегелеп тургаш, шиидип база амызындан казып турган үе база турган. Мал ажилдыг тыва чоннуң мал өстүреринге шаптыктап, өйлеп (нормалап) өстүрерин негеп турган үе база турган. Ада-чурттуң Улуг дайынының үези ССРЭ-ниң буступ дүшкени болгаш СЭКП-ни таратканының үези. Бо-ла үелерде чон дээш бодун бердинип ажилдап чорааннар — чоннуң маадырлары база чөптүг херекке удур кижилер турганы билдингир. Оларны төгүде бижип каан.

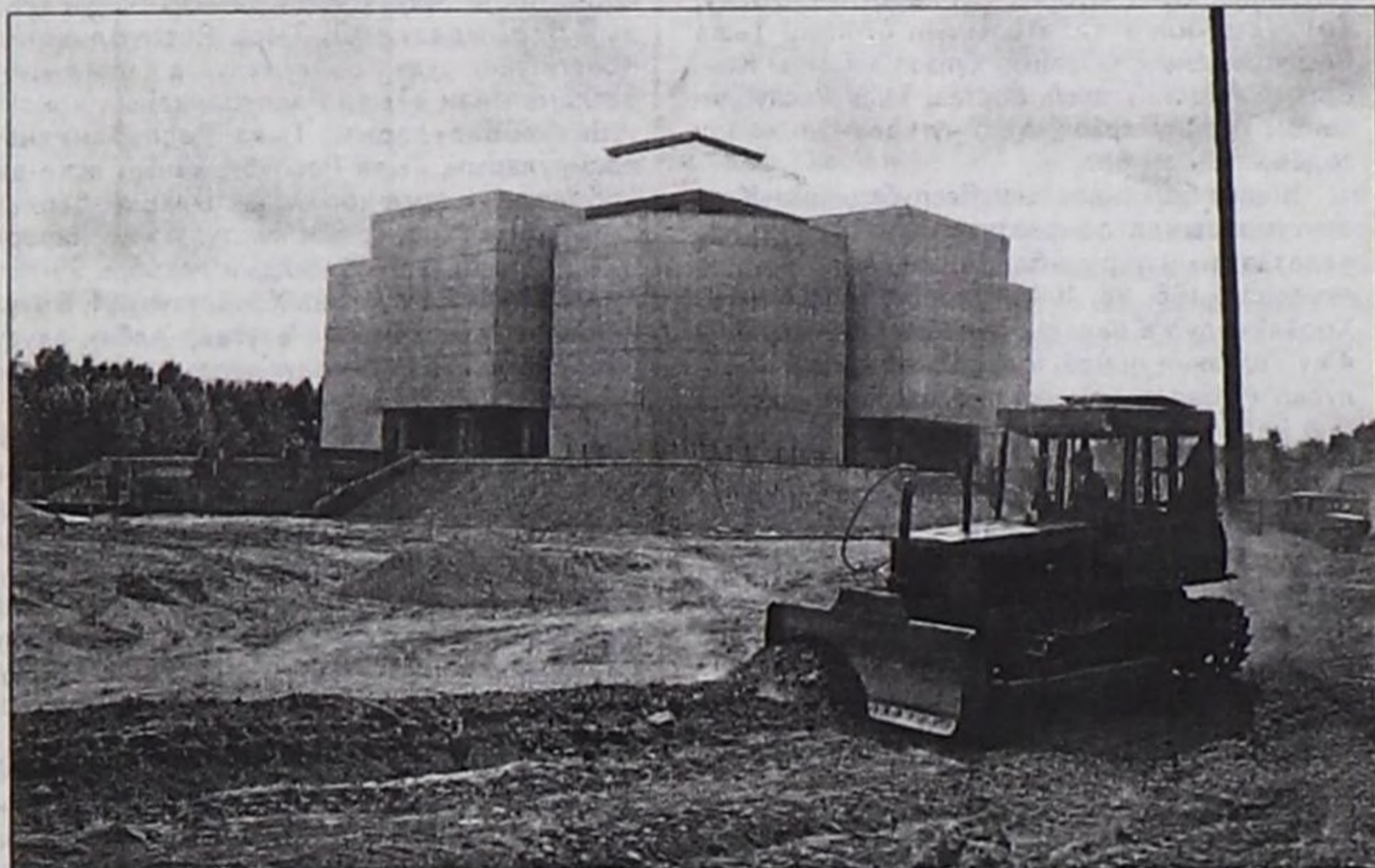
Ам кандыг үеде чурттап турар бис? Рынок харылзааларының экономиказының үезинде бис. Бүгү-ле чүве кижиниң бодундан хамааржыр үе: эки-даа чурттаары, багай-даа чурттаары. Капиталистиг ниитилелиң эжииниң аксында тур бис. Бо үеде чоннуң маадырлары болгаш оларның удурланыкчылары база бар. Оларның аттары парлап-лаада үнүп тур. Ынчангаш бөгүңү амыдыралыгыс — Тываның төөгүзүнүң уландызы. Доржу Дарганның түңнөп бижзэн чүүлүнде болушкуннар суг болза Тываның төөгүзүңге кирер журулуг. Түңнелинде чугаалаарывыс болза, Доржу Дарганның бижзэн ол чүүлүн долузу-биле деткидивис. Эргим номчукчулар, буттарыңарның ханы, чөптүг бодалдарыңарны кандыг-даа өңүг болза солунче бижип көөрүңерни диледивис.

Тамара МОНГУШ,
Уван-оол МОНГУШ.
Башкы ажылының
хөөчүннэри.
Кызыл хоорай.

Инвестиция программалары-биле

АЖЫГЛАЛГА КИРЕР ТУДУГЛАРДА

Бо чылдың республика бюджетин ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының үр тудуп келгеш, хүлээп алганының түңнелинде республиканың тудуг организацияларының ажылынга дыка-ла таарымча чок болган. 2005 чылдың январь-июнь айларда Тыва Республиканың кол капиталына инвестицияның ниити хемчээли 214236,4 муң рубль азы эрткен чыл-биле деңнээрге, 64,4 хуу болган. Бо чылдың алды айларында 198,3 млн. рубль-биле акшаландырган, ооң иштинде республика бюджетинден 100,9 млн. рубль-биле, федералдыг бюджеттен – 58,9 млн. рубль-биле күүсеткен ажылдарның ниити хемчээлин 92,5 хууга акшаландырган.

Чурт-шинчилел музейиниң тудуунда чаагайжыдылга ажылдары чоруп турар.

2005 чылдың алды айларында 3,2 мун дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыг-лалга кириген, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 60,3 хуу болган. Ниити чылдың планының 13,3 хуузу күүсеткен. Ажыг-лалга кирген чуртталга бажыңнарының 46,8 хуузу хуу кижилерниң чурттаар оран-сава тудуунга онаажып турар.

2005 чылда чурттаар оран-сава тудуунун инвестиция программасында 52897 муң рубль салдынган. Ында Кызыл хоорайның Горная кудумчузунда 116 квартиралыг чуртталга бажыңын ажыг-лалга кириери, Бай-Хаак суурда 10 квартиралыг чуртталга бажыңы, Кызыл хоорайның Бурен кудумчузунда 27 квартиралыг чуртталга бажыңын тудуп эгелээн, Туран хоорайда 27 квартиралыг чуртталга бажыңы, Кызыл хоорайның Дружба кудумчузунда 45 квартиралыг чуртталга бажыңын “Аныяк өг-бүлелерни чурттаар оран-сава-биле хандыраы” программдан акшаландырып турар, ооң-биле чергелештир ИХЯ-ның 45 квартиралыг чуртталга бажыңының тудуу чоруп турар.

Бо хүннерде Горная кудумчузунда 116 аал чурттаар чуртталга бажыңында 4 улуг тудуг организациясы, ниитизи-биле чүс ажыг ажылчыннар ажылдап турар. “Тудугжу” КХЭ казаар кылыгларны болгаш шеверлел ажылдарын кылып турар. “Промжилстрой” ХАН-ның ажылчыннары электри-монтаж болгаш сантехниктиг ажылдар-биле катый шеверлел ажылдарын чорудуп турар. Оларның-биле кады “Остов и К” КХЭ-ниң 30 ажыг ажылчыннары доктаамал ажылдап турар. Чуртталга бажыңының даштында чаагайжыдылга ажылдарын болгаш даштыкы четкилерин “Восток” КХЭ кылып турар.

Кызыл хоорайның Бурен кудумчузунда 27 аал чурттаар чуртталга бажыңының тудуунун талазы-биле конкурсту май 19-та эрттирген. “Энергострой” кызыгаарлат-тынган харысалгалыг эштежилге садыг-лаашкына тилеп алган. Бо хүннерде ол бажыңының тудуу шалыпкын чоруп турар.

Бо чылын федералдыг болгаш республика бюджетинден 8 школаларны, бир уруглар бажыңын, спортзалды, бир уруглар садын 102491 муң рубльге тудары көрдүнүп турар. Амгы үеде Каа-Хем суурда, Чадаана хоорайда, Ильинка суурда школаларның тудуг-монтаж ажылдары чоруп турар. Каа-Хем суурда школаны “Зурначян” хуу бүдүрүлгениң 20 ажылчыннары спортзалдың тудуун доозуп, чылыг системазының мон-тажын кылып турар. “Монолит” кызыгаар-латтынган харысалгалыг эштежилге насос

станциязын болгаш даштыкы суг чорудул-газының база канализация четкилериниң ажылын доозарының кырында келген. Чадаанада школаның иштики электри болгаш шеверлел ажылдарын база ооң-биле чергелештир чылыг системазының монтажын кылып турар. Ильинка суурда школаның өрттен камгалал ажылдарын доозары база мебель болгаш дериг-херекселдерни садып алыры арткан.

Бо чылын кадык камгалалының объектилеринде инвестиция программа-зындан 125414 муң рубль көрдүнген, ооң иштинде: халдавырлыг аарыглар эмнелге-иниң корпусу, бичии уруглар эмнээр төп, Туран хоорайда эмнелге, терапия корпусу болгаш перинаталдыг төп. Бо хүннерде перинаталдыг төптү тудуг-монтаж ажыл-дарын “Кызыл тудуг” тудуг эргелели кылып чорудуп турар. Объектиде 13 кижжи ажыл-дап турар. Дөзевилел-төлевилел докумен-тизин белеткеп турар шаа-биле, ажыл-дарны кылып эгелээн. Халдавырлыг аарыг-лар эмнелгениң кол корпусун чиңгине керээ езугаар “Кызылстройсервис ЛТД” кылып келген. Олар бо хүннерде эмнелге-ниң девискээрин чаагайжыдар болгаш ногаачыдар ажылдарны чорудуп турар. Биохимлабораториязының болгаш хеп чуур черниң шеверлел ажылдарын “СУ-48” тудуг эргелелиниң ажылчыннары доозуп турар. Чылыг болгаш соок суг дамчыдылганының, вентиляцияның монтажын “Санвент” кызы-гаарлаттынган харысалгалыг эштежилге, электри-монтаж ажылдарын “СВЭМ” КХЭ кылып доосканнар. Терапия корпусунун тудуунун садыглаашкынын май 19-та эрттирген, чиңгине керээ-биле тудар организация “Тарыс” КХЭ болуп тодарат-тынган. Тудуг-монтаж ажыл-дарын кылып эгелээр бетинде, тудугнуң конструкция-зының ниити байдалын Томск хоорайдан тускай эртемниг специалистерни чалап эккел-геш, шинчилел ажылдарын чоруткан. Туран хоорайда эм-нелгениң тудуун “Фундамент” КХЭ кылып турар, ынчалза-даа акшаландырышышкыны чедир бербээнинден котель-наяның болгаш чылыг четки-лериниң ажылы ара соксаар-ының кырында келген.

Бо чылын федералдыг болгаш республика бюдже-динден культура объектиле-ринге 35822 муң рубль көр-

дүнген. Ооң программасында чурт-шин-чилел музейиниң тудуун доозары болгаш музейниң девискээриниң чаагайжыдыл-газын база фонтанны кылып доозары көрдүнген. Ооң-биле чергелештир Ишти-Хем болгаш Аянгаты суурларга клубтарны тудуп доозуп, ажыг-лалга кириер.

Коммунал тудугларының инвестиция программасында бо чылын 10 тудуг объек-тилери кирип турар, ооң иштинде феде-ралдыг бюджеттен 13,0 млн. рубль-биле “Арыг-лал тудуун” кылыры көрдүнүп турар. Хөй чылдар иштинде кылдынмай келген газ ажыл-агыйының дериг-херекселдерин эде кылыры кирген. Кызыл хоорайда мал-чыннарның аалчылар бажыңының тудуу доостурунун кырында келген, бо хүннерде ында 35 ажылчын доктаамал ажылдап турар. Кызыл хоорайда аэровокзалдың тудуг-монтаж ажылдарында ооң иштики шеверлел ажылдары арткан. Дерзиг-Ак-сында уругларның бажың-интернадында тудуг материалдарын садып алган болгаш тудуг ажылдарын чорудуп эгелей берген. Тываның эң ыраккы Тере-Хөл кожуунун Кунгуртуг суурда ыяш болбаазырадыр цехтиң тудуунун 70 хуузу кылдынган, ында доктаамал 40 кижжи ажылдап турар.

Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал-ажыл-агый яамызы “Тыва Республиканың 2010 чылга чедир чуртталга тудуун хөгжүдер” тускай со-рулгалыг республика программасын хүлээп алган болгаш ол программаны кожуун-нарга таныштырар талазы-биле семинар-ларны эрттирер. Россия Федерациязының Чурттаар оран-сава кодекизиниң чурумун амыдыралга боттандырап сорулга-биле ТР-ниң Тудуг, чуртталга болгаш коммунал-ажыл-агый яамызы Россия Федерациязы-ның амгы күштүг хоойлузунга дүүштүр рес-публиканың чижек-эрге-хоойлу баазанын чурумчудар талазы-биле ажылды чорудуп турар. Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаан чижек-эрге-хоойлу актыларын дүүштүр Тыва Респу-бликаның хоойлуларының төлевилелин ажылдап кылган.

Республикада тудуг материалдарының үлетпүрүнүн амгы байдалының анали-зинден алгаш көөрге, тудуг үлетпүрүнүн ма-териал-техник-тиг баазаны эр-гижирээн бол-гаш тудугнуң чиик өртектиг болгаш шынар-лыг материал-дарын ооң чо-гуур херегле-линге чедир бү-дүрүп үндүрүп шыдавайн турар. Чуртталга тудуунун хемчээлиниң улгадып ораы-

биле үлетпүрүнүн тудуг материалдарын бүдүрер бүдүрүлгелерин катап тургуза-рының дугайында айтырыг тургустунуп турар. Бо угланышкын-биле республика-ның Тудуг яамызы Ростудуг-биле “Энергия-га ажыктыг экономика 2002-2005 чылдарда болгаш келир үеде 2010 чылга чедир” деп тускай сорулгалыг федералдыг програм-мага дүүштүр Кызылдың бажың тудар ком-бинадының котельнаязын катап тургузар талазы-биле ажылды чорудуп эгелээн.

Тудуг яамызы 2005 чылдың инвестиция программасында кирген тудуг объекти-лериниң дөзевилел-төлевилел документи-зинге хыналданы чоруткан. Чүс объекти-лерниң ажылчын документилери бар бол-ган, оларның 47-ге керээ садыглаашкынын чоруткан, дөзевилел-төлевилел документи-лерин ажылдап кылып турары-биле 6 объектиге садыглаашкыны чорутпаан, 3 объектиде кандыг-даа документ чок болуп турар. Тудугларны дөзевилел-төлевилел документилери хандырап болгаш күүседир талазы-биле айда ийи катап яамыга сайыттың деңнелинге хуралды эрттирерин шийттирлээн.

Бо чылгы ажыг-лалга кирер тудуг объек-тилеринде Тудуг яамызы онза кичээгейни салып турарын демдеглээри чугула. Ылаңгыя чурт-шинчилел музейиниң фонтан болгаш чаагайжыдылга ажылдарында, республиканың халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң кол корпусунун тудуунда, Кызыл хоорайда 116 аал чурттаар чуртталга бажыңының, аэровокзалдың, малчыннар аалчылар бажыңында болгаш Туран хоорайда эмнелге тудуунун объектилеринде организастыг ажылдарны чорудар талазы-биле тускай штабтар ажылдап турар.

Бо чылдың республика бюджетин кончуг саададып хүлээп алганы, тудуг-жуларга берге байдалды тургускан-даа болза, чылыг үени халас эрттирбес дээш республиканың тудуг объектилеринде ажыл-иш хайнышкыныг. Ылаңгыя ажыг-лалга кирер тудугларда ажыл көрдүнген график езугаар чоруп турар. Акшаланды-рышышкын айтырыы болур-чогууру-биле шийттирлеттинип турар. Эң-не кол айты-рыгларның бирээзи – тудуг үлетпүрүнүн материал-техниктиг баазанынче онза кичээгейни салыры негеттинип келген. Чыл келген санында, тудуп турар тудугларның саны көвүдөп, ооң иштинде чуртталга тудуу калбарып кел чыдар.

Сергей ХЕРТЕК.

Кызыл хоорайда малчыннар аалчылар бажыңы.

Горная кудумчузунда 116 аал чурттаар чуртталга бажыңы.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының киирген дилээ-биле холбаштыр Тыва Республиканың Конституциязының 96 чүүлүнүн 5 болгаш 6 кезектерин, 98 чүүлүнүн 8 кезээн тайылбырларының дугайында херек талазы-биле

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨМҮНЭЭЗИНДЕН ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУНУҢ ДОКТААЛЫ

Кызыл хоорай, 2005 чылдың июль 19

Тыва Республиканың Конституция суду даргалачы О.Л.-С. Салчак, судьялар С.О. Монгуш, А.П. Саая, О.Н. Дубровский составтыг,

Тыва Республиканың Конституция судунче дилег киирген таланың төлээзи – Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Күрүне эрге-хоойлу эргелелинің начальниги А.А. Язевтин киржилгези-биле;

а ол ышкаш хоойлужудулга ажылының хуралче чалаан субъектилер: Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының төлээзи – Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Аппардын эрге-хоойлу эргелелинің начальниги К.С. Монгуштуң; Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының төлээзи – Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады К.А. Бичелдейниң киржилгези-биле;

Тыва Республиканың Конституциязының 119 чүүлүнүн 3 кезээн, «Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Конституция хоойлузунун 3 чүүлүнүн 2-4 кезектерин база 90 чүүлүн удурутулга болдурга,

ажык суд хуралына Тыва Республиканың Конституциязының 96 чүүлүнүн 5 болгаш 6 кезектерин, 98 чүүлүнүн 8 кезээн тайылбырларының дугайында херекти чугаалажып көргөн.

«Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 36 чүүлүнүн ийги кезээниң «б» пунктузунга дүүштүр херекти чугаалажып көөрүнүн үндезин-барымдаазы болза, Тыва Республиканың Конституциязының 96 чүүлүнүн 5 болгаш 6 кезектеринде, 98 чүүлүнүн 8 кезээнде быжыглаттыг конституция дүрүмнерин билеп алырында тодаргай эвес байдал тыптып келгени болган.

Судья-илеткелчи О.Н. Дубровскийниң чугаазын, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының төлээзиниң тайылбырын, чалатканнарның чугаазын дыңнап көргөш, кирип келген документалар болгаш өске-даа материалдарны шинчилеп сайгарып көргөш, Тыва Республиканың Конституция Судунун

ТОДАРАТКАНЫ БОЛЗА:

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Тыва Республиканың Конституция судунга Тыва Республиканың Конституциязының 96 чүүлүнүн 5 болгаш 6 кезектерин, 98 чүүлүнүн 8 кезээн тайылбырлап бээриниң дугайында дилегни киирген (үнг. № 3/572-ШО, 2005 чылдың июнь 23-те).

Тыва Республиканың Конституция судунче дилег кииргениниң үндезин-барымдаазы болза дараазында айтырыг талазы-биле тодаргай эвес байдал тыптып келгени болган: Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының албан езузу-биле парламенттиң регламентини (2002 чылдың октябрь 14-те № 19 ЗП-1 Доктаал-биле, 2005 чылдың январь 26-да № 1177 ЗП-1 эдилге Доктаал-биле хүлээп алган) нормативтиг эрге-хоойлу актызы болуп турар бе, ону Тыва Республиканың Конституциязының 96 чүүлүнүн 6 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары, өске-даа күрүне органнары, тус чер бот-башкарылгаларының органнары, организациалар, албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар албан күүседир ужурулгу бе, а ол ышкаш ону албан езузу-биле парлаар ужурулгу бе.

Тыва Республиканың Конституциязының 96 чүүлүнүн 6 кезээн езууга Тыва Республиканың Улуг Хуралының бодунун эрге-хүлээлгезинге дүүштүр хүлээп алганы болгаш күштүг болуп киргени нормативтиг эрге-хоойлу актыларын Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары, өске-даа күрүне органнары, тус чер бот-башкарылгаларының органнары, организациалар, албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар албан күүседир ужурулгу дээни билдирикчиниң туружун тодарайдыр турар.

Оң-биле кады Тыва Республиканың Конституциязының 98 чүүлүнүн 8 кезээнде Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының ажыл-чорудулгазының чурумун палаталарының регламентилери тодарайдыр доктааткан. Ынчалза-даа Россия Федерациязының Конституциязының 15 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр кижиниң болгаш хамаатының эргелеринге, хосталгаларына база хүлээлгелеринге хамааржып турар кандыг-даа нормативтиг эрге-хоойлу актылары, бир эвес оларны бүгүдөгө таныштары-биле албан езузу-биле парлаан болза, ажыглаттыг турар болбас.

Моң-биле холбаштыр билдирикчи Тыва Республиканың Конституция судундан дараазында айтырылган талазы-биле тайылбырын бээрин дилеп турар:

1) Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының регламентини албан езузу-биле албан парлаар ужурулгу нормативтиг эрге-хоойлу актызы болуп турар бе?

2) Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазының регламентини Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары, өске-

даа күрүне органнары, тус чер бот-башкарылга органнары, организациалар, албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар албан күүседир ужурулгу бе?

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бодагы-биле алырга, регламент дээрге нормативтиг эвес эрге-хоойлу актызы болуп турар, чүге дээрге ол Хоойлужудулга палатазының ажыл-чорудулгазының үндезиннерин тодарайдыр турар, ындыг болганда ону албан езузу-биле парлаас болгаш аңа ат салган хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

2. «Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 72 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Конституция суду чүгле киирген дилегде айтыркан чүүлге хамаарыштыр доктаал хүлээп алыр болгаш ында айтыркан үндезин-барымдаларны херекке алыры албан эвес болуп турар.

Тайылбырлашкын дугайында бо херектиң ужуру дараазында айтырыгны тодарайдыр тайылбырлар болур: Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының оң ажыл-чорудулгазының чурумун тодарайдыр турар регламентини (Тыва Республиканың Конституциязының 98 чүүлүнүн 8 кезээ) парлаар ужурулгу болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары, өске-даа күрүне органнары, тус чер бот-башкарылга органнары, организациалар, албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар албан күүседир ужурулгу нормативтиг эрге-хоойлу актызы болуп турар бе?

«Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Конституция хоойлузунун 72 чүүлүнүн 3 кезээн езууга Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Конституциязының нормаларын тайылбырларын дугайында шитпир хүлээп алырда, тайылбырлап турар нормаларның дорт утказын-даа, ону албан езузу-биле болгаш өске-даа тайылбырлашкынныг утказын азы эрге-хоойлу практикасында чаңылчы берген утказын-даа шинчилеп үнелеп көөр, а ол ышкаш эрге-хоойлу актыларында оларның туруш-байдалын барымдаалаар.

3. Тыва Республиканың Конституциязының 96 чүүлүнүн 1 кезээнде Тыва Республиканың Улуг Хуралы доктаамал ажылдар болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының кара чангыс хоойлужудулга (төлээлекчи) органы болуп турар. Айтыртыг чүүлүн 5 кезээнге дүүштүр Улуг Хурал бодунун бүрүн эргелерин хоойлулар, доктаалдар, меделдер, кыйгырылгалар хүлээп алырын база контроль ажылын чорударын дамчыштыр ботандырып турар.

Айтыртыг конституция чүүлдерин Тыва Республиканың Конституциязының 96 чүүлүнүн өске-даа чүүлдери-биле, а ол ышкаш 98, 102, 103, 104, 105, 106, 108 чүүлдери-биле системалыг холбап анализтеп көргөш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының бүрүн эргелериниң даңзызында эң колу хоойлу чогадылгаларының талазы-биле ажыл-чорудулга болуп турар. Ынчаарга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы Тыва Республиканың Конституциязының 2-15 эгелеринге эдилге кирир талазы-биле, Тыва Республиканың конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын хүлээп алыр, оларга өскерилгелер болгаш немелделер кирир талазы-биле бүрүн эргелиг (Тыва Республиканың Конституциязының 104 чүүлүнүн «а», «б» пунктлары, Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнүн 1 кезээн тайылбырлаар дугайында херек талазы-биле Тыва Республиканың Конституция судунун эрге-хоойлу туружу, ону 2004 чылдың март 18-теги № 4-П доктаалда бадыйткаан).

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарын организастарының болгаш оң ажыл-чорудулгазының үндезиннерин Тыва Республиканың Конституциязы доктаадыр. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының ажыл-чорудулгазының чурумун палаталарының регламентилери тодарайдыр (Тыва Республиканың Конституциязының 98 чүүлүнүн 8 кезээ).

Тургузукчу уткалыг болганыннан Конституция нормалары эң чугула эрге-хоойлу хамаарылгаларын дүүштүр таарыштырар, оң-биле кады Хоойлужудулга палатазының ажыл-чорудулгазының чуруму-биле холбашкан бүгү-ле эрге-хоойлу хамаарылгаларын таарыштырып база шыдаас. Тыва Республиканың Конституциязының 98 чүүлүнүн 8 кезээн езууга регламент Конституция чүүлдерин немей сайзырадыр, хоойлужудулга ажылының база өске-даа парламент ажыл-чорудулгазының чурумун тодарайдыр. Ынчаарга Хоойлужудулга палатазының регламентини Тыва Республиканың Конституциязынга чөрүшпес турар ужурулгу.

Ынчалдыр, Тыва Республиканың Конституциязының хоойлужудулга ажылының үндезиннерин доктаадып турар чүүлдери (104 чүүлүн

«а», «б» пунктлары, 105, 106, 108 чүүлдер) Хоойлужудулга палатазының регламентиниң «Хоойлужудулга процедуралары» деп 4-кү кезээниң 12-15 эгелеринде немей тодаратынган, ында Хоойлужудулга палатазынга хоойлу төлевилелдерин киирериниң чуруму болгаш оларны баш удур көөрү; Дээди Хуралдың Хоойлужудулга палатазының хоойлу төлевилелдерин чугаалажып көөрүнүн чуруму; Төлээлекчилер палатазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның хүлээп албааны Конституция хоойлуларын болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын катап чугаалажып көөрү тодаратынган болгаш.

Ындыг болганда, Тыва Республиканың Конституциязында доктааткан Хоойлужудулга палатазының туруш-байдалының дугайында чүүлдерге (96, 98, 104 чүүлдер), а ол ышкаш Хоойлужудулга палатазының регламентиниң 4-кү кезээниң немей тодарайдыр турары хоойлулар хүлээп алырының чурумунга хамаарыштыр негелдерге үндезилээш, хоойлуларын хүлээп алырының чурумунун эргежок чугула чүүлү хоойлужудулга процедуразын сагыры болуп турар болгаш оларның утка-шынары күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга органының күзел-соруун херек кырында илгерилээзи-биле дүүшкен турарын магадылап турар. Ынчангаш регламентиге чогуур хоойлужудулга процедураларын нормативтиг эрге-хоойлу езузу-биле быжыгларының эргежок чугулазы моон тодарап турар.

Тыва Республиканың Конституциязының 119 чүүлүнүн 2 кезээниң «а» пунктузунун чүүлдери база «Тыва Республикада Конституция судунун дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун «Хиналдангы кызыгаары» деп 84 чүүлүнүн 1 кезээниң 3 пунктузу-биле холбай дүүштүргөш, Тыва Республиканың Конституция суду херектерни Тыва Республиканың Конституциязынга, Тыва Республиканың конституция хоойлуларынга, Тыва Республиканың хоойлуларынга болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларына дүүштүр көрүп турар, оларны хүлээп алырының чурумунга хамаарыштыр база ындыг.

Чугула ужуру-дузалыг болгаш хоойлужудулга ажылына салдарлыг процедура дүрүмнерин сагывас чорук оларның Тыва Республиканың Конституциязынга дүжүр-дүүшпезинге чигзинигни тывылдырып болур.

Россия Федерациязының Конституциязынга дүүшкен болгаш Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының регламентиниң таарыштырып турары хоойлулар хүлээп алырының процедура дүрүмнерин сагывазының дугайында ша-ла ындыг бодалды Россия Федерациязының Конституция Судунун эрге-хоойлу туружунда илереттинген, ону Россия Федерациязының Конституция Судунун 1999 чылдың июль 20-деги № 12-П Доктаалының 13 пунктузунда бадыйткаан.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының регламентинде нормативтиг эрге-хоойлу актызының бүгү-ле демдектери бар болуп турар: күрүне эрге-чагыргазының ыңчаар кылдыр кылдыр эрге-хоойлу езууга төлээлеткен органы доктааткан чурум-биле үндүрүп турар, тодаргай айтыртыг бөлүңгө албан болуп эрге-хоойлу нормаларын (чурум дүрүмнерин) доктаадып турар, чангыс эвес удаа ажылдар кылдыр таарыштырган, актыда көрдүнгөн тодаргай эрге-хоойлу харылзаалары тывылганын азы соксааныннан хамаанчокка күштүг болуп турар.

Тыва Республиканың Конституциязының 108 чүүлүнүн, Хоойлужудулга палатазының регламентиниң 81 чүүлүнүн дүрүмнерин анализтээрге, хоойлу саналдар эргелиг субъектилерниң санында тодаргай айтыртыг кижилер бөлүү, чогуу тода адаарга: 1000 кижиден эвээш эвес санын хамаатылар бөлүү база кирип турар.

Үстүнде айтыркан чүүлдери барымдаалааш, Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының регламентини нормативтиг эрге-хоойлу бұдүштүг болуп турар, ынчангаш ону Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары, өске-даа күрүне органнары, тус чер бот-башкарылга органнары, организациалар, албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар албан күүседир ужурулгу.

4. Эрге-хоойлу ажыгларының практиказын анализтеп көргөш, Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлужудулга (төлээлекче) органнарының регламентиниң күштүг болуп киирериниң чуруму аңгы-аңгы болуп турар: албан езузу-биле парлаан соонда, оларны хүлээп алганының азы регламентини бадыйлаанының дугайында доктаалга ат салганының хүнүнден эгелеп.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлели болгаш Күрүне Думазы боттарының регламентилериниң онза ужуру-дузалыг айтып турарлар, оларны хүлээп алырда нормативтиг эрге-хоойлу актызын

хүлээп алырынга эргежок чугула бүгү негелделерни сагып турар. Ынчалдыр, регламентилерни бадыйлаанының дугайында доктаалдарны, а ол ышкаш оларга киирген эдилгелерни Россия Федерациязының хоойлу-дүрүмнериниң Чылдасынга албан езузу-биле парлап турар.

Хоойлужудулга палатазының регламентини нормативтиг эрге-хоойлу актызы болуп турарын барымдаалааш, Тыва Республиканың Конституция суду Хоойлужудулга палатазының регламентини «Тыва Республиканың конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын, Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларын парлаарының болгаш оларның күштүг болуп киирериниң дугайында» 2001 чылдың декабрь 29-тагы № 1277 Тыва Республика Хоойлузунун 1, 6 чүүлдериниң негелделерин езууга албан езузу-биле парлааттыр ужурулгу деп түңчелге келген, оларга дүүштүр Тыва Республиканың чүгле албан езузу-биле парлааттыг нормативтиг эрге-хоойлу актылары Тыва Республиканың девискээринге ажыглаттынар, бир эвес оларның күштүг болуп киирериниң өске чуруму доктааттынмаан болза. «Оларның күштүг болуп киирериниң өске чуруму» дээрге бо таварылгада нормативтиг эрге-хоойлу актызын албан езузу-биле парлаан соонда оң күштүг болуп киирерини тодаргай хуусаазын айтыры деп билзе чогуур.

Тыва Республиканың ол адаттыг хоойлузунун 4 чүүлүндө Тыва Республиканың конституция хоойлузун, Тыва Республиканың хоойлузун, Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актызын албан езузу-биле парлааны дээрге оң долу сөзүглел «Шын», «Тувинская правда» солуннарга азы периодиктиг үндүрүлгеге – «Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнериниң Чылдасынга» баштайгы удаа парлааны болуп деп санаар деп тодараткан.

Ынчангаш, бо тайылбырлашкынның тодаратканы болза: Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының регламентини нормативтиг эрге-хоойлу актызы болуп, ону албан езузу-биле үндүрүлгелеринге албан езузу-биле парлаар болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары, өске-даа күрүне органнары, тус чер бот-башкарылгаларының органнары, организациалар, албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар албан күүседир ужурулгу. Оң-биле кады күрүне эрге-чагыргазының органнарының шитпирлери херек кырында презумпциялыг болганы-биле Хоойлужудулга палатазының регламент парлааттырарының мурнунда ол езууга хүлээп алган шитпирлерин эде көрбөс.

Бо бүгүнү барымдаалап көргөш, Тыва Республиканың Конституциязының 119 чүүлүнүн 3 чүүлүн, «Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 1 чүүлүнүн 1 кезээн, 71-73, 76, 77 болгаш 91 чүүлдерин удурутулга болдурга, Тыва Республиканың Конституция судунун

ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:

1. Тыва Республиканың Конституциязының 96 чүүлүнүн 5, 6 кезектеринин, 98 чүүлүнүн 8 кезээниң чүүлдерин Тыва Республиканың Конституциязының 104, 105, 106, 108 чүүлдеринге холбай дүүштүрүп алырга, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының регламентини нормативтиг эрге-хоойлу актызы болуп турар, ону албан езузу-биле парлаар болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнары, өске-даа күрүне органнары, тус чер бот-башкарылга органнары, организациалар, албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар албан күүседир ужурулгу.

2. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының регламентини нормативтиг эрге-хоойлу бұдүштүг болуп турар, ынчангаш ону Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары, өске-даа күрүне органнары, тус чер бот-башкарылга органнары, организациалар, албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар албан күүседир ужурулгу.

3. Бо тайылбырлашкын албан езузуну болуп турар болгаш күрүне эрге-чагыргазының бүгү-ле төлээлекчи, күүсекчи болгаш суд органына, тус чер бот-башкарылга органнарына албан күүседир ужурулгу.

4. Бо Доктаал үзе шитпирлеттинген, ону хомудап киирбес, ону чарлаанының соонда доп-дораан күштүг болуп кирер, дорт күштүг болгаш өске органнарның база албан-дужаалдыг кижилериниң бадыйткаарын негевес.

5. Бо Доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга болгаш «Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнер Чылдасынга» саадал чокка парлаар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУ. № 4-П

(Төнчүзү. Эгези № 82 «Шында»).

ЧАГААЛАР

Бистиң улуг өз-бүлө-вистиң эргим, хундүлүг болгаш буянның Кара авазы!

Мен үргүлчү телефон-биле чугаалажып турар болгаш чагаа биживейн тур мен, авазы.

Ажылдап, чурттап, өзүп көздөп турары-высты үргүлчү чугаалажып, дыңнап турар болгаш ол дугайында өөрүшкүмүз чүчү чүвөгө дөмөйлээр боор. Бистиң ажы-төлүвүстүң, ал-боттарывыстың ак-сывыс кежи ала-чай-гаар-ла төктүп турар улус-тур бис, авазы.

Кончуг-ла өөрчүчү чүвө. Эрес кызым Светланаңың эки божуп алганыңа амырап, сагыш-сеткил шуут-ла ажый берген, кончуг-ла эки болду, авазы. Черле кыстарым божуурга, сагыш-сеткилим амыра-вас, сагыш човаар кижидир мен. Ам дээрге сагыш-сеткил оожургаан, ажылдаарга безин чийгей берди, авазы.

Ам сагыш човаар чүвөм, Буянның Карамга сагыш човап тур мен, чүвө дээрге эртен эрте безин тургуспас, ыңай-бээр садыг-магазин маң-натпас, хоюг-кара ма-мазы бичи уруг азы-раар дээш, бергедеп тур боор деп бодап келгеш, кончуг сагыш човап тур мен, авазы. Дүңе үйгүзүн безин орта удувайн тур боор деп бодап келгеш, кончуг сагыш човап тур мен, мамазы. Оода чадаарда мен кады

«Дерсу Узаланы» тырттырганының 30 чылынга

МАКСИМ МУНЗУК — ДЕРСУ УЗАЛА

олурган болзумза, ма-мазынга дыка чшик болур-ла болгай.

Оода мээң бо ажы-лымның төнмес-батпас деп чүвөзи мырыңай кончуг, сөөлгү чөдө бодум безин шуут бужу-рганга турар апардым, авазы. Чаңгыс аай ажылга кижидир эргип каар чүвө-дир моң, мамазы.

Ындыг-даа болза, ам мырыңай эвээш тырттырышкын арткан, эде тырттырар черлер-биле кады 5 хире эпизод-тар арткан, чүчү-даа болза апрель 15-те до-озупкаш, чана бээр мен, мамазы. Май байырла-лын аалга эрттиргеш, май 3-4-те дедир «Мос-фильмге» келгеш, кино-нуң чугаазын тырттырып, үңчү бижидер бис, ол келгеш 15 хире хонар мен, ооң-биле шуут төндүрерим ол, авазы.

Бистиң киноушту июнь айның эгезинде 3-4-түң хуннеринде Мос-квага болур, 6 айның 6-7-де Японияның Токио-га премьералары болур дээр чордулар. Соломин-биле бис ийини Япо-нияже ыяп-ла баар дээр чорду. Чогум үези чедип кээрге, көстү-ле бээр ыйнаан, мамазы.

Бистиң «Дерсу Уза-ла» деп киноуштуң дугайында Японияның

бүгү-ле солуннар, жур-налдары, радио, телеви-денцияның корреспон-дентилери деп 23 кижидир март 20-21-де «Мос-фильмге» бистиң ажы-лывысты көрүп турду-лар. Тырттырып доос-кан кезектерин база көрдүлер. Кинонуң ол кезектерин көргөш безин мактаары-ла ат-тыг улус чорду, авазы. 50 ажыг корреспон-дентилер олурдушкан, ай-тырылган салган пар-лалга конференциязы-га база олурдуштум. Чү-вө-дай чугаалап турдум. Конференция хамаан-чок даштыкы улус-биле чугаалажып чораан эвес, суртенчиг, мөң-үдүкчү-ле чорду, ам кан-чаар «думчукка тун-ганда, бызаа сугжу» деп үлегер домак бар бол-гай, ажырбас, борала-нып эрте-ле бээр чорду, авазы.

Акира Куросава база парлалга конференция-зы кылган. Аңаа база олурдуштум. Айтырыл-ларга харыылап, чүвө чугаалап турдум. Мээң чугаалаар чүвө чүчү боор. Кинога тыртты-рып турганымыс, Дерсу Узаланың овор-хевири, Акира Куросава болгаш колдуунда Тыва дуга-йында допчу тайылбыр бээр, тыва театр дуга-йында чугаалаар мын-дыг-ла болгай мен, ава-

зы.

Ылаңгыя Акира Ку-росаваның эрттирген пресс-конференциязы солун чорду. Япон кор-респондентилерге уг-дунмас-ла харыылар бээр кижидир, мамазы. «Японнуң политиктиг удуртулгазын солуур херек. Оон башка Япо-нияның кинозу кризис-тен үңчү шыдавас» суг-суг дигилээр.

Оон аңгыда Япония-ның Чазаа Акира Куро-саваны кандыг-ла бир орден-биле шаңнаан чү-вө-дир. Ону тоовас-даа, харын кочулаар кижидир, мамазы. «Ол-даа шуолуг эвес орден чүвө, ону албас-даа мен, херээ чүл ооң» дээрге, япон корреспондентилер бот-боттарыныче көрүшүр чүвө чорду, ава-зы. Черле солун деп чү-вөзи хөлчөк боор чорду.

Бо бүгү дугайында чагаа-биле дамчыдары дыка берге, кончуг хөй бижиир апаар-дыр, ма-мазы, чана бергеш чу-гаалап бээр мен Бо ча-гаамны хамык уругла-рыңа номчуп бээр сен, авазы. Шууту уругла-рыңа ачазының чагаа-зын номчуп бербишаан, шуптузуңуң думчукта-рыңдан чытпап каар сен, авазы.

Шуптуңарны чыт-тап олур мен.

Март 30, 1975 чыл. Москва.

Бистиң Улуг Мамавыс!
Бистиң болүвөгүс июнь 18-тен эгелээш, чаңгыс-даа метр тырттырбаан бис, чүвө дизе хуннүң-не чагс чаап турар, белеткеп алган хамык декорациявысты шуптузуң суг алгаш барган, ол хамаанчок бистиң чоруп турганымыс көвүрүглерни чагс алгаш барган, мамазы! Эртен туруп келгеш, өрү көрүп алган орап улус-тур бис. Бистиң тырт-тырган хамык материалымысты Москвага кылгаш, маңаа, бо Арсеньев хоорайның кинотеатры («Космоска»), Куросава баш-таан хамык улус шуптузу көрдүлер, мени барып көр дээрге, ынавадым. Экранга бодумну көргөш, чүдөксинер кижидир мен, ычангаш ынавадым, авазы.

Коллектививис шуптузу көргөш, мени мактап турар боор-ла чүвө-дир, мамазы. Кижиниң кылып каан ажылын эш-өөрчү мактап турар болза, экизи-ле ол ыйнаан але, мамазы. Шынап-ла, максал дээрге шуут эмин эртип турар чүвө-дир ийин, авазы. Сөөлгү чөдө кино тырттырган соонда, Соломин биле бис ийини «Волга» машинага олуртупкаш, директоруус Агаджанов деп армян орукта суур бүрүзүңге доктаагаш, «Бо дээрге Дерсу Узала-дыр, а бо дээрге Арсенев-тир» деп туруп бээр. Бис ийи черже кире бер чазар улус-тур бис. Агаджанов боду тергийн солун кижидир, мамазы. Экизи мырыңай кайгамчык. 45 харлыг хирезинде бажы шуут калчан, бажында каш борбак дүзү менден-даа арттык көк. Кижидир дооразындан көргөш, мээң чөм хире деп бодаар, кончуг хөктүзү кижидир, мамазы.

Бистиң коллектививис мени ам Мунзук дивес, «Дерсу» дээр. Ажылдың бергези-даа кончуг, солуну-даа кончуг-дур, авазы.

Бижээн чагааларымын уругларыңга ном-чуп берип турар сен бе, авазы, шуптузуңга аңгы-аңгы чагаа бижип шыдавас-тыр мен, мамазы. Уругларымын думчуктарың чытпап каар сен, авазы.

Ачаңар.

24 июнь 1974 чыл.
Арсеньев хоорай.

ЭРТКЕН ОРУУ - ТӨӨГҮГЕ БАЛАЛБАС

Азияның төвүндө эрте-бурун шагдан бээр туруп ачылган бот-догуннаан, биче-буурай тыва чоннуң чурту — Тыва Республиканың ниитилел-политиктиг, чоннуң солуну «Шын» солун чырыкче үнүп, чон аразынче үнгенинден бээр ам бо 2005 чылдың август 31-де мугур 80 чыл болур төөгүлүг улуг байырлалын эрттирер. Ол дээрге бүгү Тываның өөрүшкүлүг байырлалы-дыр.

Оон тургустунуп келген төө-гүзү дыка-ла солун. Шаанда Тыва Арат Республика тускай күрүнө турда, Намның Төп хораазының, ТАР-ның Чазааның доктаал-шиит-пирин-биле база «Кызыл-Тараа-чын» сеткүүлдүн ажылдакчыла-рының болгаш Москвадан келген шыырак дээн журналист Ф.М. Пудаловтуң дузазы-биле ук солун үнүп эгелээн чүвө-дир. Бо солун-нуң баштайгы дугаары үнерде 1925 чылдың август 31-де моол дылга «Эрхе Чөлөөтэй Тух Тува» («Эрге-шөлээлиг бүгү Тыва» — деп аттыг үнүп эгелээн. Оон соонда солуннуң адын «Тываның Шыны», «Таңды Тываның Шыны», «Тываның Шыны», «Үнэн» дээш-ле, аңгы-аңгы аттар-биле адап тургулаан деп төөгү материалдарында бижээн болгаш төөгүчү кижилер болгаш эртемденнер бижип турарлар. Солуннуң «Шын» деп чингине адын 1931 чылдың март айда тывыскан бооп турар. Тыва үжүк-бижик 1930 чылда чогааттынган, ТАР-ның нам, чазаа бижик өөредилгезин чон ортузунга организаастаар, бижик билбес чорукту узуткаар дуга-йында 1930 чылда кыйгырыг үн-дүргөн. Ында мынча деп бижээн: «Бижикке өөренип алган кижидир — кожа-кады эжиңни бижикке

өөрет!», «Бижикти өөренип алган кижидир — үш бижик билбес кижини бижикке өөрет!». Оон ачызында 1930 чылда чогаат-тынган тыва национал бижикти 1941 чылда Тываның чурттакчы чонунуң 60 хуузу өөренип алган турганы дээрге-ле, «Шын» солунуң чон ортузунга чоруткан суртаал-тайылбыр ажылының ачызы-дыр. Ол шагда ном-дептер деп чүвө бар эвес, «Шынның» арыннарнынга тыва дылдың үжүглелин, тыва бижиктиң алфавитинин база парлааны — улуг ужур-дузалыг болганы чугаажок. Ол — Тываның хөгжүл-дезинге бир дугаар бурунгаар базым болган. Ийи дугаар улуг бурунгаар-лаашкын чүл дээрге, ТАР-ның нам, чазаа 1943 чылдың сентябрь 8-те «Латинчиткен тыва национал бижикти орус алфавитке шилчидер дугайында» доктаалды хүлээп алган, оон бээр ам бистер 62 чыл-дар дургузунда амгы үжүк-би-живистиң ачызында эртем-билиг чедип ап, хөгжүп, сайзырап ора-рывыс бо-дур. Эртем-культура-выс бурунгаарлап, эртемденне-ривис, докторларывыс, профес-сорларывыс делегейде суралжый бергени — чоргаарал-дыр!

«Шын» солун Тываның хөг-

жүлдезинге канчаар-даа аажок улуг салышкынын киирген бол-гаш моон соңгаар-даа хөйүнү кылыр. Солунуң редакциязының коллективи үр чылдарда ажыл-даан дуржулгалыг кадрларлыг, ында бедик мергежилдик аныяк ажылдакчылар кызымак ажылдап турар, редакция амгы үениң дериг-херекселдери-биле хандыртынган, ажылдакчыларга таарымчалыг байдалды тургузуп берген болгаш редакция чагаайжыды туттунган оран-бажының.

Мен «Шын» солуну доктаа-мал чагыдып, номчуп турар ном-чукчузу база 40 ажыг чылдарда оон бижикчизи бооп келдим. Амгы үеде радио-харылзаа деп чүвө ол чок, агитаторлар, поли-информатор база чок мындыг үеде чүнү-даа чүгүле солун пар-лалгазындан номчааш, билип алыр чүвө болганда, солун дээрге кижидир бир дугаар чугула чөпсөк ол-дур. Солун чокта — чүү-даа дүм-бей караңгы-биле дөмей. Бистиң Чөөн-Хөмчик, оон ишинде Чыраа-Бажы сууру хөй чурттакчылыг солуну колдуунда пенсионерлер чагыдып алган номчуп турар. Амгы ажык-чарлыг үеде хостуг парлалга, демократия чондан чүнү-даа чажырбайн, солун-сеткүүлге бижип, чонга чедирип турар. Төөгүнүң балалчак арын-нарын, репрессия үезиниң үр-келген чажыптары бирден-бирээ чокка коптарлап, ону сойгалап чырыдып турар. Тываның хоочун болгаш чончу, изи балалбас «Шын» солунуң арыннары делегейде, Россияда, Тываның булуң бүрүзүндө бүгү бо-

«ШЫН» СОЛУНУНУН 80 ЧЫЛЫНГА УТКУШТУРУ

луушкуннарны дески чырыдып турар. Оон арыннарнынга школа-чылар, студентилер, штаттан да-шкаар корреспондентилер, эртем-деннер, экономистер, чогаалчы-лар, журналистер дээш, кымнар материалдар биживес дээр боор. Мен, эң ылаңгыяда Чооду Кара-Күскениң, Дайынчы Дамба-Хуу-рақтың, Надежда Эргептиң, Ондар Бористиң, Хертэк Сергейниң, Он-дар Бораштың, Екатерина Танова-ның болгаш өскелерниң-даа мате-риалдарын кончуг сонургал ном-чуур мен. Эң ылаңгыяда эконо-миктиг айтырылгарже угланган, кижизидилге, шажын-чүдүлге, езу-чаңчылдар, арагалаашкын, наркомания-биле демиселче уг-ланган материалдарны хөйүнү чырыдыр черле артык эвес дээр мен. «Шын» — чоннуң солуну бол-ганда, эрге-дужаалың ажыглап, ажылдап турган кайы-бир чериниң шимчээр-шимчөөс өнчү-хөрөң-гизин кажар арга-биле самчыгдап төтөчгелээн удуртукчуну хоойлу езугаар кеземчеге онаар дуга-йында айтырыгны шыңгыра-дырын солун дамчыштыр удаа-дараа көдүрери чугула-дыр. Шын-факт-барымдаалыг материалдар-ны көдүрер, солунга үнген шүгүмчүлөлдиг материалдарны сайгарар, оортан чогуур түнелди үндүрер херек.

Солунуң үндүрүлгезин дорт чедирерин өөренип көрзе чогуур деп санаар мен. Чамдык таварыл-галарда, чуруктар хөйү-биле оон арыннарын дола бээр, чуруктар-ның шынары бүлүртүң-даа болу-лаар-дыр. Чамдык чугула мате-риалдар, чарлалдар үези эрте бергенде-даа үнгүлээр боор-дур, мону кичээнгейге алырын диле-дим. «Шынның» эртип келген оруу — төөгүгө балалбас ис бооп ар-тар. База бир мындыг чижекти кирип көрейин. Шаанда арат чон чүк быдаргай көшкүн амыды-ралды чурттап чорда, оларны баштай бөлүк-бөлүк аайы-биле МЧАЭ-лер кылгаш, оон чоорту оларны каттыштыргаш, колхозтар тургускаш, өргөн чок черлерге тудуг-суурну тургускулаан. Кол-лективизация үезинде «Шын» солун чон ортузунга суртаал ажылын дээштиг чорутканындан Тывага коллективизация 1947 чылдан 1950 чылдар үезинде колдуунда-ла доозулган турган деп билир мен. Ол чылдарда солуну колхозчу өг-бүлө, көдээ интеллигенция хөйүнү чагыдып ап турду. Ол чылдарга деңнээрге, амгы үеде солун чагыдылгашы каш катап кызырылган. Солун соци-алисттик, коммунисттик ниитилел үезин база эрткен, эде тургус-тунушкун чылдарын чырыткаш, амгы чаа ниитилел рынок шилчил-гезиниң солун, сайзыраңгай үе-зинде келгеш, бодунуң үндө-зилеттингенин 80 чылын дем-деглээр деп турары бо-дур. Ынчангаш «Шын» солунуң чогаадыкчы коллективинге че-дидишкени, аас-кежикти, кадык-шылды, өг-бүлезинге өөрүшкүнү күзедим.

Оолак КАРА-САЛ,
Тыва Республиканың алдар-лыг ажылдакчызы.
Чөөн-Хөмчик кожуун.
Чыраа-Бажы сууру.

МАҢНАП ОРДА, АЯННЫГ-ПА

Мен бичиимден тура, чылгы аразынга өзүп, 9 харлыымдан 17 харлыымга чедир чарыштарга чүгүрүк аът бажы мунуп келдим.

Төрүттүнүп, өскөним безин чылгы-биле холбаалыг. Ачам 50-60 чылгы малдыг, 10 шаа ак-ой белерлиг, оларның шуптузун саар болгаш, кончуг чааш. Саар уезинде өдөкчө боттары-ла кирип, кажаага «бисти саанар» дээн ышкаш тургулап бээр. Кулуннары иелери сагдырып албаанда, оларже чүткүвес-даа.

Авам мени божаан соонда, эми ышкаш, мени эмзирбейн барган чүве-дир. Эмиг чок арткан чаш төл ыглай бээрге, ачамның акызы Ооржак Лопсаң-Лама дээрзи мени чылгы аразынга аппаратка, белерге эмзирип каарга, тотканымдан таалап удуй бээр тургандыр мен. Шак ынчаар бе эеп өскөш, сес айлыымда-ла кылаштай берген-дир мен...

9 харлыымдан 17 харлыымга чедир чүгүрүк аът бажы мунуп келгенимни үстүндө чугааладым. Чогум-на ынчангаш чарыш аьды мунар дунмаларымга болгаш аьттар эзелеринге бодумнуң аргадуржулгам бараалгадыры-биле бо каш одуругларны бижип ор

мен. 40 чылдар төнчүзү чүве. Аалывыстан аьттыг, чадаг, молдурга, шары, сарлык, богба мунган, ушкашкан улус үзүлбес үе чүве. Ынчан чон аразынга маргылдаа баар, мөге кижжи шүглүр, чүгүрүк аьт эртер, бай кижжи чонну чөмгерер дээн чугаалар-ла катап-катап дыңналыр, хөглүг-ле үе турду ийин.

Аалга хөй улус кээрге, кылыр ажылым — оларның аьттарын ажаары. Аьттар тепкилежи бербес кылдыр аразын таарыштыр баглаар. Улус чоруптарга, кымчызын, ап чораан аргамчы, таалынын четчелеп үдээр. Ашактар чугаалажып орда, кайы черден кандыг аьттар чарышка киржин, ол келген аьттарның маңынын хевирин ылавылап дыңнап аар турдум. Чугаалажып орган улустуң мурну-биле эрпес, чүве айтырарда «акым» деп ыяап чугаалаар, келген чаа чүгүрүк аьттарның маңы узак бе, кезек бе деп чүүлдү ыткыр эвес үн-биле айтырып аар мен. Ашактар чажырбас-даа, чугаалап бээр чүве.

1935-1045 чылдарда Барыин-Хемчик кожууннуң Ак сумузунга чурттап чораан Ооржак Лопсаң-Лама дээрзиниң Ак-Ой аьды тергиин чүгүрүк, мурнунга дүктүг даванныг чүве кирибейн турган. ТАР уезинде чүгүрүк аьтка, мөге кижээ чоннуң хундүткел чоргааралы кайгамчык улуг турган. Мөгежи шүглүрге, маспактай олурткаш, эктинге деңнештер этсепти, бажынга деңнештер бараанны шаңнал кылдыр делгептер турган. Эт-сеп дээрге эзер-чүген, аргамчы, чонак дээн ышкаш эр кижиниң эдилели, бараан дээрге бир кумза (хааржак) шай, таакпы дээш, өске-даа барааннар.

Ол үеде аьт чарыжи мөге хурежиниң соонда болур турган. Тываның ССРЭ-ге каттышканындан бээр 10 чыл ою болганда, Барыин-Хемчикке 175 аьтты 28 километр черге чарыштырган. Чүгүрүк аьттар мунган оолдар, бистерни, кызыл тулутулаан даргалар болгаш шагдаалар Хемчик арыынын кыдынга чыскаапкан. Ол үеде сурагылгы чүгүрүк аьттар, мөге кижилер ук кожууннуң Хөндөлөн сумузунга хөй турган. Ол хүн мен кады

Чүгүрүк аьт мунукчуларынга сүмө

төрээн акым Ооржак Өргениң Сарыг-Шокар деп аьдын эрттир мунуп келген мен.

Аьт чарыжиның мурнуу чарыында акым мени аажок чагып турган. Чарышка киришкен санымда-ла, ыяап шаңналдыг черлерни алыр турдум. Эртип келирим кайы хөй. Ол үеде акым чагыын эки күүсеткеним-биле, өске аьттарны 3 км мурнал келген мен. Ол хүн акымның чагыы мындыг болган: «Бо удаада эгезинден тура-ла, чаңгыс-даа аьт эртирип болбас. Аьдын тынын кошкатпас сен. Аьттын бажы көдүрүлчөк болгай. Ынчангаш орукта шаптарызыннарны бодун эскерип, оларны ажа халыдып, аьттын «тыны-биле миннинге» дузалажыр ужурлуг сен. Аргалыг-ла болза чер ортузу четкиже аьдын албадава. Чаржып өөренген аьт боду халызын. Соондан аьттар чоокшулап орза, аьдын оң талакы саарынче часпайн, чаңгыс катап хавыт, аьдын маңы дыңзый берзе, ол сени билип чорууру ол дур. Аьттар сени эртип эгелезе, девиде. Эртип турар аьттарның маңынын хирезин көр. Мурнунда аьт бар болза, шоолуг ыратпа, аьдын база бир хап каг. Харганнарны оя тыртып чор. Буттарың-биле далбаңнадыр тепсенме,

аьдын оң талакы саарынче кымчылааш, чел кырынче доңгайгаш, кускуннап каап чор. Мурнунда аьтты эртерде, оң талазы-биле эртер сен. Ол кымчыланьырынга эптиг болур. Мурнунда халып орган аьттын соонче дорт барба, ооң тепкен дажы, довураа аьдынга шаптыктыг, халалыг болгай».

Чарыш уезинде бо чагыларны күүсеткен соонда, Сарыг-Шокар-биле шуут билчир апарган бис. Ооң түннели: колдуунда үргүлчү эртип кээр турганыыс. Чарыш аьды мунар, ылаңгыя эртип келир оолдарны чон кончуг хундүлээр боор чүве. Чарыш аьды мунар кижиниң кымчызы бир яңы боор. Сывы 40-50 сантиметрден узавас. Баан борбак кылдыр өрүүр, ону баглаан черинден сыпка деңней турарга, ооң-биле ден, чүген каасталга чок, быжыг багдан кылган муңгаш тынын болур. Аьттын чулин чараштыр таарааш, кудурун хылдар ужунга чедир үш баглай өрээш, эң ужунга ак-көк лентаны 10-15 сантиметр хире узадыр ийи адыр кылдыр баглаар. Ол аьт маңнап орда, аянын, чараш көстүр.

Мөңгүн-оол ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

Иениң дүвүрели

АКША ТЫППАЙН...

«Шын» солун редакциязынче кезек иелер мурнундан мындыг чагаа бижиир ужурга таварыштым. Чаңгыс оглумнуң күзели-биле эртен чылдың ноябрь айда ону шериг албанынче ак орукту күзеп, үдеп каан мен. Чүгле мен эвес, өске-даа авалар оолдарын үдээн чүве.

Оглум (ооң адын маңа ада-ваайн) баштай шериг өөредилге кезээнге турган. Аңаа дыка эки албан эртирип, ол дугайында чагааларынга-даа бижип турду. Авазы, меңээ, безин өөрүнчү болган. Ынчалза-даа ол өөрүшкү үр болбаан. Шериг өөредилге соонда, аңаа турган оолдарны өске шериг кезектеринче тарды октапканда, байдал өскөрү берген. Мээң олум Хабаровск хоорайда № 51460 2МСБ деп шериг кезээнге келген. Аңаа шериглерниң язы-сөөк ылгап, «кырган», «биче» деп чокшурун, багайларын хайыра чок эттеп турарына оглум таарзынмайн турарын чагааларына бижип эгелээн. Оглумнуң чагааларын тудуп алгаш, шериг иелер комитетинге-даа барып турдум. Таанда бүгү-ле чүүлдер багай болур эвес, эгезинде черле ындыг болгай деп бодап, оглумнуң шуудай бээрин манап, бүзүрөп-даа турдум.

Бир катап оглум ам-на шуудаан боор деп бодааш, олче 200 рубль чоруткан мен. Өөрээн оглум эки Юра-биле чиксэн аш-чөмчү садып ап, чарыпкаш, кежээ казармага чанып келгеннер. Кымга каш акша, кандыг «посылка» келгенин «кырган» шериглер билип алган боор. «Бичи» шериг оолдарга келген акша, «посылканы» баштай олар «четтирер», чүгле артканын эзелеринге бээр, ындыг «чурумнуг» турган чүведир. Ындыг «чурумну» биле-тура-ла, бистиң оолдарыыс акшазын боттары чарып алганнар. «Кырган» шериглер ол дээш бистиң оолдарыыска кыжанып, улугхүнге чедир хуусаа айыткаш, чүсчүс акшалар эккелбес болза, бээр келбезин негээш, утлазын дээш, хол чедип, эттеп турганнар.

Оолдарыыс ол чоруткаш, акша кайыын тывар боор. Дедир казармаже келиринден алаң кайгап, узудап чорупканнар. Шак ынчаар дургуннап, чанар ужурга таварышканнар. Акша-көпөк чок улустуң канчаар хилнчектенип, аштап-суксап чорааш чанып келгенин маңа бижээш-даа канчаар мен. Бистер, авалары, дораан-на иелер комитетинге бардымыс. Олеса Кызыл-ооловна бисти дыка эки хүлээп алгаш, та чүге чүве ийик дузалашпайн барды.

Ындыг-ла эки шериг кезээ турган болза, бистиң оолдарыыс чоп дургуннаарыл? Оглумнуң чаңгыс ол-ла шериг кезээнге турган эштери Аким Викторович Кыргыс, Амир Бады-Сагаанович Санчаа өске «кырган» шериглерге чеже базындырар боор, чыда өлүр чылан эвес, удурланып чогушкаш, ам кем-херек адаанче кирер деп хоругдадып алган чыдары дыкала хомуданчыг. Бодап-даа көрүңер даан, аңаа-ла шериг херээ эрттирер деп чеде бергеш, кем-херек адаанче кире бээр кайы хире хомуданчыг-дыр. Иелери оолдарына сагышсырааш, уйгучыдын чок чоруп турар. Бир эвес дургуннаван болза, мээң оглум ындыг байдалдан чайлапас турган.

Аким суг болза школага эң эки өөредилгелиг, чуруттунар, чазаныр, топтуг-томаанныг оол турду. Шериг шинчилгезиниң уезинде комиссия таптыг көргөн болза, караа четпес, шериг-даа баар хире эвес оол турган. Чуртунуң мурнунга шериг албанын эрттирикээр болгаш авазына безин ыыттавайн, эки туразы-биле чорупкан кижжи. Шак ындыг эки күзел-биле шеригке чорупкаш, чуруму багай кезекке таваржып, дерзини, улус тавып шериглерге удурлангаш, кем-херек адаанче

кире бээрге, таан хомуданчыг-дыр. Суурунда арта чаш өпейлыг-даа кижжи чүве.

Амирни кандыг дээр боор, оожуму кончуг кижжи-ле болгай. Угбазы сугга үргүлчү кээр (кожа чурттап турган бис). Ооң тенектенип турганын кажан-даа көрбөзөн мен. Ук кезектиң кандыызы моонна илден ышкашыл. Ында ортып калган каш борбак тыва оолдар та канчал турар чүвези. Олар база дургуннаан эштери дээш, бисче сагышсырал чагаа бижээн улус.

Оолдарыыстың келир уези дээш, иелер бир дугаарында сагыш салыр ужурлуг бис. Февраль айда Кяхта хоорайга болган коргунчуг болушкунну канчал уттур бис. Бистиң оолдарыыс ышкаш оолдарыыс Артыш Монгуш биле Шораан-оол Шаңмакты сактып кээрге, кандыг-даа иениң чүрээ саргывайн барбас. Хайыраан чаш, чараш оолдарыысты! Моон соңгаар ындыг чүве кажан-даа болбазын.

Шагда бис, бичи чорувуста: «Шериг албаны эрттирери — эр кижиниң ыдыктыг хүлээлгези» дижиер болгай. Ынаар улуг сагыш-даа салбас, харын-даа, дыл-домакка, ажил-агыйга өөрөнзин дээр чүве. Ам ындыг эвес, чүү-даа чүве бооп турар болгаш, иелерниң сагышсырал турары шын-на болгай.

Ынчангаш Тыва Республиканың шериг комиссариядындан, ында ажилдап турар полковник Алексей Чаландаевич Ондардан дилээривис болза, арай деп бүдүн чанып келген оолдарыысты чүгле эрги кезээнге эвес, оода Абаканда шериг кезектеринче шилчидип бээрин улуу-биле дилеп олур бис.

Мен чаңгыс оолдуг, бот ие кижжи мен. Чурттаар черивис-даа чок, эң кудуку шалында ажилдап турар кижжи мен. Сөөлүнде чаңгыс азыраар, карактаар чөлөңгийим болур чаңгыс оглумну чүгээр шериг кезээнге шилчидип, биске дузалажып көрүңер!

Алдын-Чечек ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ДИДИМ КЫСТАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

Амаа Болдурукуевна Монгуш — эки турачы тыва санитар кыстарның бирээзи. Ол күш-ажылчы намдарын он алды харлыында Чадаананың эмнелгезинге эгелээн. Ада-чурттун Улуг дайынының баштайгы чылдарында ополчен шеринге киржип, ийи чылдың дургузунда шериг херээниң программазын шингээди алган. Эмнелгеге ажилдавышаан, ополчен шеринге санитар инструктору болуп турган. 1943 чылдың август айда Чадаанага Ада-чурттун Улуг дайынына эки туразы-биле киржи күзелдиглерни бүрүткөп турган. Оларның аразында Амаа Монгуштуң таныыры Байлак Ооржак, Часкал Сарыглар бар болурга, адын күзелди-биле ол бижидип алган. Шак ынчалдыр Амаа Ада-чурттун Улуг дайынына киришкен, он эки турачы тыва кыстарның бирээзи болган.

Амаа Монгуш санитар инструкторуң эге билин эмнелгеге ажилдап тургаш алганындан, ол улуг бергедээшкинге таварышпаан: Ынчалза-даа эмнелгеге чыдар аарыг кижжи-биле ок-боога балыгланган кижини канчал деңээр боор. Дайын шөлүңге карак чываш аразында бодун-даа, чанында эштерин-даа дайынынын огунга балыглангып, амы-тынындан чарлып болур.

Дайын шөлүңге өлүрткен,

балыгланган кижилерни баштайгы үеде көөрге, Амаага дыка берге, коргунчуг болган. Ровно хоорайга тууйбу заводу хостаары дээш кончуг берге тулчушкун уезинде, Төмүр Соян аар балыгладылкан. Санитар кыс үңгөп, союп чорааш, Төмүрнүн чанынга чедип келгеш, оварымчалыг ойтур чыттыргаш, шинелиниң өөгүн чешкеш, херээң ажыдыптарга, элээн каш черде ок дегген, оон хан агып чыткан, амы-тынга айылдыын санитарка билген. Төмүрнүн карактарына чырыктын канчаар өжүр бар чораанын Амаа бо-ла сактып чугаалаар. Тулчушкун шөлүңгө балыглап латкан солдаттарны шарып, чай чок ажилдап чоруп турда, ооң бодунуң амы-тынынга айыл болганчок-ла диргелип келир. Сурмичи суурга немец солдаттар ону тудуп алыр часкан, авaanгыр кижжи болгаш ланчыызын дүргөн сегорип алгаш, үш фашисти карак чивеш аразында узуткааш, тын менди үңгөн. Дайзынга удур демиселге эрес-дидим чоруу дээш Амаа Болдурукуевна Монгуш Ада-чурт дайыны орденнин бирги чергези болгаш хөй санныг медальдар-биле шаңнаткан.

Дайындан эеп чанып келгеш, Амаа Монгуш Тываның болгаш бодунуң кожуунунуң социал экономиказын хөгжүдөр херекке биче эвес күш-ажылчы үлүүн кириген. Аныяк салгалды өстүрер, кижизидер, өөредир херекке бүгү назынында ажилдап, билин, мергежини, күжүн аңаа тураскааткан. Аныяктарның чыыштарына, слеттарына ол доктаамал, идепкейлиг киржип келген, оларның интернационалдык, патриоттуг кижизидилгезин экижидер дээш, фронтучу эвээш эвес ажил-херекти кылган. Ооң күш-ажылын беди-биле үнелеп көргөш, «Тыва АССР-ниң аныяктарының дагдыныкчызы» деп хундүлүг атты тывыскан.

Ада-чурттун Улуг дайынына киржип, интернационалдык хүлээлгезин күүседип чораан Тываның эки турачыларының бирээзи — Амаа Болдурукуевна Монгуштуң дайыны болгаш күш-ажылчы намдары мындыг.

Ким МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.
Чурукта: Амаа Монгуш.

(Уланчызы. Эгези № 69, 71, 72, 74, 78, 80, 81 «Шында»).

Тэмуджин эргин чоогунга чедир сояган келген. Экерлер өгге хая көрүндүр олуруп алган, аяктар туткулаан. Шала бетиндээзи бүшкөк, бажының дүгү шала көгериксей берген, улуу ол. Ону Тэмуджин Аучу-багатурнуң шынчы, чаныш-сыныш, кам-хайыра чок экери деп билер. Ийигин Тэмуджин танывас болган. Тонунуң мат кара моюндуруу дерлиг, мышпак-кызыл мойнунче чыпшындыр кире берген.

Хасар думалары-биле кады одагдан озалааш тургулаан. Хасар оларга бир-ле чүве сыманган, олары корткан шинчилиг апарган. Ону улуг экер дораан эскерип каан.

—Чүнү сыманчып тур силер?

—Ытыктык чугаа-биле силерге шаптыктарыңдан корткаш — деп, Хасар серде-даа чок харыылаан.

Хүн шуут даглар артынче көзүлбестээр чыгаан, хүн чырыы олбо дөңнер баштарында, хараганнарда алдынналган.

Улуг экер аян каап каарга, авазы тудуп ап:

—Кудуп бээн бе?

—Чок, тоттум — дээш, туруп кээп, иштин часкагылаан. —Биске хымыстан аңгы чүве кудуп бер. Эттен база. — Хасарже көргөш: — Сен, алгыжы, бистиң-биле кады чоруур сен.

Авазы аян ышкыныпкаш, алгырыпкан.

Тэмуджин ийи баскаш-ла, улуг экерниң боостаазындан ийи холдап сегирип ап, ооргазынга дискээ-биле тепкеш, бодунче шелген. Иелээ черде барган. Экер каргырттыра берген, бир холу-биле бижээниң сывын суйбанган, ол кадында авазының бичи холу карбаш дээш, бижекти мурнап сегирип ап, хынындан ушта сог, ырады октапкан. Оон улаштыр чүген тыны багны ол экерниң ол холунга шалыпкын баглай шаапкан. Хоахчин база дузалажып кээп, авазы-биле кады экерниң ам солагай холун ол холунга чыпшыр шарыпканнар. Тэмуджин экерниң боостаазын салыпкаш, туруп келген. Ийиги экерни Хасар баштаан дөрт алышкы куду көрүндүр чыттыр иди алган, ооргазында холун шарып, хүрешкен. Кым-даа сөс эдип, алгырып, кышкырбаан, чүгле ышкыштаан дааш ындамында дыңналыр. Тэмуджин «бодунуң» экерин бир тепкен.

—Тур!

Ол ышкымынаышаан туруп келген. Карактарында элдепсинип кайгаан аян-шинчи. Ырпак, аар селеме азынган куру хырын адаанче бады барган. Тэмуджин октапкан бижекти барып ап алгаш кээп, ооң-биле экерниң курун үзе шелипкен, селеме черде барган. Экерниң бөргүн ушта тырткаш, селеме кырынче октапкан. Хасар аныяк экерни ол дег чепсез хавырып аажылааш, улуунуң чанынче идипкен. Чанагаш баштыг, бөөлдээш экерлер дайынчы хевир чок, сөспергей-даа көстүр. Тэмуджинниң эриннери чыртаып, ческингенин илереткен.

—Ам хымыс ижиксей-дир силер бе? — Ынчангаш хайныккан кылы, өш-өжээни-биле улуг экерниң арнынче бар шаа-биле шашкан. Ийи, үш дугаар шашкан. Думчук кегжириниң сыйылган даажы дыңналган соонда, ханы сайт дээш, Тэмуджинниң шашкан чудуруунда былгажып, ону кызыткан.

Ооң ол соксаал чок кылындын-дан корткан авазы ону ырады иди, актинден халбактангыпкан. —Орталан! Орталанып көр, оглум!

Экер, думчуунун ханын дүкпүрүп,

донгайбышаан, кыжанган:

—Эх, сарыг баштыг шулбус, дыка ырак шыгаган-дыр сен. Ноянның сени, ызырар ыткылаштыр, багга тудар деп турганы анаа эвес-тир.

—Тудуп шыдавас деп, ам көрүп тур мен. Сени ол чүге өлүрүп кагбаан чоор. Бисти канчалтар сен?

—Ижин-шөйүндүннү холум-биле ушта сог каар мен!

—Сокса! — деп, авазы мургутал алгырган. Экерлерже көргөш: — Чоруур — дээн.

Улуг экер дүкпүртүнерин соксаткан:

—Чоокку аалдарга чедир безин аъттыг дөрт хонук чоруур. Чадаг, аш-чем, хүнезин чок бис чеде албас бис.

—Ийе, ийе. Аш-чем чокка канчап шыдаар — деп, өскези ыглаар чыгыгы химиренген.

—Кылашта, өтпек бызаал!

—Холдарывысты чежип каап көр.

Авазын мурнап Тэмуджин харыылаан:

—Диштериң бар, үзе дайнап алыр сен.

Экерлер имиртиңнеп бар чыдар ховуже алышкыларның сыгыдыңга, кыжырып шотканынга үдеткен бастырыпканнар. Авазы бажын чайып туруп калган.

Тэмуджин дүне удуп чадаан, өг даштында дааштар дыңнап чыда хонган, сагыжында-ла экерлер дедир чедип келген, баглаашта аъттарны алырын кызыдып турар дег. Чер чырып кээрге, ол туруп кээп, кеттингеш, экерниң курун куржанып, ча-согуннуг саадаан астып алган. Хасар оттуп кээп, уйгулуг караан чоттунгулааш, чүнү-даа чугаалавайн кеттинип, бодунуң курунга селеме биле бижекти асты шаап алган.

—Кай баарларыңар ол? — деп, авазы сыртындан бажын ковайтып келген.

—Бөгүн көжүп чоруур-ла болгай бис. Тарбаган үңгүлериңде дузактар кезип алыр.

—Ол дузактарыңар ыракта чүве бе? — дээш, авазы сезиктиг кезек кайгаан.

Тэмуджин караан чажырбас дээш, бар шаа-биле кызыткан.

—Бис удавас бис, авай.

Чугаадан Бэлгүтей база оттуп келген. База-ла кады чоруур деп эдерген. Боттарының аъттарын эзертеп мунгаш, арканнарын оъткарып салыпканнар.

— Бис кайнаар баарывысты билер мен. Дораан билип кааптым — деп, Хасар чугаа эрзэн.

— Ытытава сен! — деп, Тэмуджин үзе шапкан.

Хем эри-биле чорупканнар. Экерлер оон ыравас, ховуже үнер болза, кургаг черге чүнү канчаарыл олар. Тэмуджин оларны дыка ыравааннар боор деп боодаан. Херек кырында олар дүнеки серинни ажыглап, өгден талыйтыр ырай берген. Олар даңгы атсы кылаштакан болгаш турупкан, пат боорда бастырып чораннар. Сүрүп кел чораан аъттыг кижилерни көрүп кааш, доктаап туруп алганнар: дескен ажыы чок, дөмей-ле өлүм келген, хей-ле дезип, адын бужартаткан херээ бар бе.

Ча адымынга чоокшулап келгеш, алышкылар аъттарындан дүжүп, ча, согуннарын саадактарындан уштуп алганнар. Дүүн болза, өжээн кылынының деви-биле Тэмуджин экерлерни боосталап-даа, буду-биле тепкилеп-даа кааптып болур турган. А бөгүн ол кылык, өжээн чок, ынчангаш кириш тырткан хол силелзэн, хавакта соок дер дүшкен. Хасар биле Бэлгүтей база-ла ындыг-ла хевирлиг. Үш согуннуң кайызы-даа дегбейн барган. Улуг экер оларга хыйланып, думаа-халаң чүвелер деп хыйланган. Тэмуджин аңаа хораны хайныгып, холу дыңзый берген. Экерлерниң аныяа шыдашпайн барып, дезе

ӨЖЭЭН

(Чингис-Хаан)

маңапкан. Хасарның согуну ооң чарын аразынче кадады берген.

Тэмуджинниң огу улуунуң хөрзэндэ барган, Бэлгүтейни иштинде барып кадалган. Ол тендирип, дискет кырынга олуруп, холун бунгаар суна чоруй, элезин кырынче арны-биле барып дүшкен.

—Ол-дур — депкеш, Тэмуджин бодунуң үнүн танываан.

Хасар ушкан экерлерже баар деп углай бээрде, Тэмуджин ону соксаткан:

—Ынаар барба.

—А согуннарымы?

—Инчеш. Ам чоруулуңар...

Тэмуджинниң мага-боду уутунмас аар чүжк чүктээн чүве дег апарган, адының кырынга пат боорда үнүп алган.

Дузактарың сөп алгаш, согуннарын алыры-биле катап келгенер. Экерлерниң балыгыларындан хан черге дөгүлгөш, хүн караанга кадып, караргылап калган, ында кырыраалар үнмерлешкен, дээрде кара каарганнар дескинип эгелей берген. Тэмуджин адының тынын тыртып, кымчылангаш, ыңай болган. Тыныш тыртылып, боостаада куску чаштынар дей берген. Карак чажы чайгаар төктүр чыгыы.

Аалга кээрге, авазы ону көргөш-ле, бүгү чүвени билип капкан. Ооң карактарыңа килеңниг шииткеддиң көрүжү кылчаш дээн...

***

...Тэмуджин ховуга кыштагалаан. Өглери ханы эвес оңгарга тиккелзэн — хат-шуургандан бичи-даа болза ыжык. Ожук адаанга отту хүндүс-даа, дүне-даа өжүрбес, ынчалзажок үзүк чок шуурганнааш туруптарга, дүне өгнүң чылыы үне бээр, хол, бут билинмезээр чыгыы кылдыр соой бээр. Авазы, Борте, Хоахчин соокка алзып, чөдүргөн, дунмалары Хөндөй дагларыңче көжө бээрин делегилзэн. А Тэмуджин көжөр дугайында чугаа-даа дыңнаксавас. Чүге дээрге кышкы хову ооң аалоранын бүдүн түмен шеригден дээр камгалаар.

Ол боду бо кыжын аалга ховар турар апарган. Олар үжелээ — Тэмуджин, Боорчу, Челме, чамдыкта шуптузу, чамдыкта чаңгыс-чаңгыстап-даа аалдар кезип, шаанда ооң ачазының холунга чораан кижилерни боттарының нояннарын каапкаш, ооң девискээринче көжүп кээр кылдыр көгүдүп, кандыг-даа аазашкыннардан чалданмас чоруп турарлар. Оларны хүлээп алыры-даа, дыңнаары-даа эки, чүге дээрде оларны мурнап, Теб-Тэнгри хам аалдарны кеззэн болур, а ол кижилерге каяа кекжик-чол, каяа кычылгал, түргөлд таваржып болурун сургап билер. Ынчалзажок хамның чарлааны мөңгө ыдык дээрниң чолу-даа, чаагай аазашкыннар-даа кижилерни орган черлеринден шимчептзэн. Дыңнап, чөпшээржип, хүлээп алырлар, ол хиреде шилилге кылып, харыы бээрде: «Манаар бис» дээр. Чүгле каш, санныг кижилер чуртка кааптар, бодунга ап алыр чүвези чок кижилер Тэмуджинге баарын чөпшээржиптер. А ол кадында ооң артык чөм-ажы-даа, артык аъттары-даа, чепсээ-даа чок...

«Манаар» деп харыы бээр ужурга таваржып.

Удавас хамык чүве өскерли бээринге ол бүүрөп турган. Кижилер нояннар аразында үзүк-соксаал чок адаан-өжээнден шуут турупкан, оларның аал-оранын,

кодан-девискээрин, амы-тынын безин камгалай албас нояннарынга хөңнү алган. Кайда-даа кижилерин күзөл-чүткүлү, соруу дөмей, бир эвес ол бодун көргүзүп шыдаар болза, кижилер аңаа чедип келир.

Баштайгы үезинде, ол өске аалдарга сезиктиг, колдуунда дүүнүң караңгысында барып четкилээр турган, ынчалзажок чоорту сезиг эрткен, дидимнели берген. Ооң-биле чөпшээрешпес, хүлээп көрбес безин сагыштыг кижилер ооң дугайын Таргутай-Кирилтуха чугаалаксавас. Бир катап Наху-Баяндан, Боорчунун адазындан Таргутай-Кирилтух ырады аңнап чоруткан деп дыңнааш, тайчыттарның кол аалынга баар-дыр деп шиитпирлепкен. Топтук, бодалдыг Челме соксадырын кызыткан:

— Аалда шырак таңныыл арттырып каан болза, бисти сегирип-ле алгайлар.

— Кыжын аалга шырак таңныылды кым-даа арттырбас. А Таргутай-Кирилтухун аалы өске хөй аалдарның ортузунда-ла болгай. Ынчангаш ында таңныыл шуут чок-даа бооп болур.

— А ынаар барган херзэвис чүл, Тэмуджин? — деп, Боорчу киришкен. — Кымын көрүп, кымга ужуражыксап тур сен? Хамның чугаазы-биле...

— Мен кезээде хамның аайы-биле кылыр, ооң бажы-биле боданыр кижичи мен бе? — деп, Тэмуджин эжин үзе кирген. — Чоруптаалыңар!

Дээр бүрге. Долгандыр кылын-кылын булттар. Ажык черлерде хар сывыртаан сыйлаан хаттыг. Тэмуджин, Боорчу, Челме арга кыдыы-биле шапкылажып орган: оларны эскерип каары белен эвес. Мурнуунда — Челме. Ооң солагай холунда адының тыны, оң холунда — чазы. Бичи-ле озалондактыг апаарга, ооң ча адары амыр-ла. Боорчу Тэмуджинниң соонга чоруур, ол чүнү-даа эскербейн эрттирбес. Бо эштери-биле Тэмуджин каяа-даа девидеп, аймааравас.

Челме адының тынын бичии тыртыпкан. Солагай талада ажык ховужук баткан. Мурнуу талазында даг эдээнде хар касканнап, малдар оъттаан. Кижилер чок. А баалык ындандан ыяштар көзүлген. Таргутай-Кирилтухун аалы ында.

Ховужукту арга ишти-биле оюп каапканнар. Аалга чедир үш-дөрт ча ады чер арткан. Өглер ханы оңгар иштинде. Таргутай-Кирилтухун улуг ак өө, моортан, бедик черден тускайланый, тода көстүр, ону долгандыр өске өглер хүрээлзэн, олар ооң төрелдериниң, экерлериниң өглери. Оон ыраарга чүк быдаргай яңзы-бүрү хевир-дүрзүлүг өглер — олар кадарчыларының, айбычыларының өглери. Ноян өөнүң баарында, тускай арттырып каан шөлде, чүү-даа чок, баглашта эзертевзэн беш-алды аът бар. Ынчаарга эр улустан арттырып кааннары черле бар-дыр. Тэмуджин ындыг деп бодун-даа чоран. Кирилтух аалораны хайгаарал чок каяа кааптар ийик. Ол Боорчуже, Челмеке карак уштап көргүлзэн — олар боттарын кайы хире айыылга чыгап турарын билип турар ирги бе? Челме салаалары-биле чазының кирижин тыыладыр тырткылаан, карактарының хыраалай берген кирбикиери дүндүгүр. Боорчу аалдан карак салбайн

кайгап, дилги кежи бөргүнүң адаандан уштунуп келген оң талакы кегезиниң ужуң уштагылаан. Ийе, олар шупту чүвени билип турарлар. Аңаа көөрдө, олар эвээш коргуп, бир эвес түнел таарымча чок болур болза, оларны чүү манап турарын чедир бодавайн турарлары чадавас. А ол билер... Ынчалзажок канчалза-даа дедирленмес. Ол бодап алганын бүдүрер ужурулуг. Кылыр дээр болза — кортпа, коргар болзуңза — кылба. Аалдың соңгу талазында шырыштар, бөкпек хараганнар өглерге шуут чыпшыр чедир берип болур. Ынчалзажок Тэмуджин оон өскээр шиитпирлзэн. Шырыштар чавыс, чамдык черлеринде шаараш, аъттыг кижичи дөмей-ле чаштынмас. Ажык черле аалче киргени дээр. Оларны эскерип кагаза, тайчыттар боттарының улузу чоруп орар деп бодаар.

Ындыг-даа болган. Аал чоогунга-даа, аалга-даа оларже кым-даа кичээнгей салбаан. Кирилтухун ак өөнүң чанынга Тэмуджин биле Боорчу аъттарындан дүжүп алгаш, тыннарын Челмеге тудускан.

— Бисти манаар сен, өгже кымны-даа кирибес — деп, Тэмуджин дужаган.

Ол кадында өгнүң эжин ажиттырган. Оортан чылыг бус-биле кады Аучу-багатур үне халаан. Тэмуджинни көрүп кааш, оята дүшкен.

— Манавадың бе? — деп, Тэмуджин өөрзөн шинчи кирип айттырган. — Шаанда мени сен дилеп турган болгай сен. Ам мен сени дилээр апардым.

Ол селемезин ушта тыртып келген. Аучу-багатур чайлай халааш, өг ындынче халаан. Челме чазы-биле атакш, чазыпкан. Аучу-багатур согуннардан ол-бо былдап ыңай болган. Ол өглер ындынче чаштып чоруй баргаш, кыжанып алгырган. Соондан Челме база хыйланган.

Боорчу селемезин уштуп тудупкаш, өгже кире халаан. Улаштыр Тэмуджин база кирген.

Өгдө Улдай болгаш элзэн каш кадайлар орган. Олар паш долгандыр олурупкан, эът чиген. Боорчу пашты аңдара тепкеш, Улдайны читкезинден сегирип алгаш, селемезиниң калбак арны-биле ооргазын орта дүжүргөн.

— Бээр тур, эник!

Кадайлар бөкпөлөжип, алгырышкан. Улдайның кортканындан караа уштунар дей берген, үстүг холун хөйлеңинге чоттунгулаан. Боорчу ооң иштиге селемезиниң бажын үстүрүп алган.

— Аучу-багатур ам маңаа экерлер-биле кээр. Бир эвес оларның кайы-бирээзи чаңгыс согун адыптар болза, өлгеним ол деп билип ал. Кадайларга чугаала, Аучу-багатурга барзыннар: сзэн амы-тының ооң холунда.

— Улдай бодунуң хырында үстүргөн селеме бажынче көрүп алган, ооң элчок шимчээшкини айыылга чедирип болурун эскерип:

— Барып чугаалаңар... — дээн. Кадайлар үне халышкылаан. Оларны Тэмуджин доктаадып:

— Оон ыңай Аучу-багатурга дамчыдыңар. Улуг кижилер шуптузу маңаа чыгып келзин. Мен оларга каш сөс чугаалаар мен. Улдайже эзлгеш: — Кеттин — дээн. (Уланчылыг).

Кем-херек үүлгедиишкини болгаш кеземче

Депутатты шииткен

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы республиканың Дээди Судунуң шииткели күштүг болуп киргени-биле хол-баштыр бо чылдың июль 13-те Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатаның Мөңгүн-Тайганың №20 соңгулда округундан депутаты Хеймер-оол Кууларның депутат бүрүн эргезин дүжүрген.

Кызыл хоорайның мэрининг оралакчызы, хоорай чагыргазының муниципалдыг өнчү-хөрөңги талазы-биле комитеттин даргазы бо чылдың июнь 17-де хээли алганы дээш, Россия Федерациязының Кеземче хоойлузунуң 290 чүүлүнүң 1 кезээ-биле буруудаткан. Муниципалдыг эрге-дужаалдыг дүжүметти хээли ап, кем-херекти үүлгеткени дээш, ийи чылда хос-

талгазын казып шииткен, бо хуусааның дургунда күрүнэ эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарынга албан-хүлээлге күүседир ооң эргезин казан.

Бо чылдың февраль 2-де 16 шак 30 минута турда, Хеймер-оол Куулар бодунуң кабинетининг улус хүлээп алыр черинге 40 муң рубльди хээли кылдыр ап турда, милицияның болгаш прокуратураның ажилдакчылары туткан. Акшаны ол бодунуң эрге-дужаалын ажыглап тургаш, гараж тударынга чер участрогу тускайлап бээр айтырыгны шиитпирлээри-биле алган. Тыва Республиканың Прокуратуразының онза чугула херектер истээр килдизи хээлини алганы дээш кем-херекти оттурган.

Каразыттырып турар кижини бо херектен чайлаары-биле ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатанының депутадының кандидаты бодунуң кандидатуразын салган. Тыва Республиканың прокурору Виктор Кизикин бо чылдың апрель 28-те ТР-ниң Соңгулда комиссиязынга ооң кем-херек үүлгеткенинге буруудатып турарын катап дыңнаткан. Ынчалза-даа Куулар бодунуң кандидатуразын уштуп албаан.

Суд хуралынга судтаттырып турар кижини буруузун долзуу-биле билимдээш. Истелге үезинде хоойлужудулга дүүштүр буруудаарын бадыткап турар хей материалдар чыгдынганын суд өөренип көргөн. Ол ышкаш судтатып турар кижининг буруулуун херечилер база бадыткаан.

ТР-ниң Прокуратуразының парлагга албаны.

Хыналдалар доктаамал чоруп турар

2005 чылдың бирги чартында Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чоруун хайгаараар федералдыг албанның Тыва Республикада девискээр эргелелиниң база "Тыва Республикада эпидемиология болгаш гигиена төвү" ККФА-ның специалистери ТР-ниң ИХЯ ажилдакчылары-биле кады санитар хоойлужудулгазының күчсел-дзин хынаан 203 рейдилерни эрттирген.

1075 объектилерни хынаан. 32 объектининг ажылын соксадыр дугайында доктаалдарны үндүрген. Оларның иштинде 28 садыг, 1 аыш-чем бүдүрер бүдүрүлге, 3 хей-ниити чемненилге черлери бар.

32 торгоал доктаалдарын үндүргөн, ооң ниити түңү 40700 рубль болган. Рейд хыналдаларының үезинде 496,678 кг чиг ээт болгаш аыш-чем аймаан брактаан. 341,278 кг аыш-чем аймааның ажыглаар хуусаазы эрткен, 147,9 кг аыш-чемниң документи-

лери чок болган. Ниитизи-биле эрткен 6 айда 6297 кг чиг ээт, аыш-чем продуктулары брактаттынган. Оларның иштинде 4232 кг хлеб кылыглары, 506,8 пиво болгаш эзиртпес суксуннар, 375,254 кг ээт аймаа бар.

Арага аймаа бүдүрер, садар, шыгжаар, сөөртүрүнүң талазы-биле хайгааралдарны ИХЯ ажилдакчылары-биле кады чорудуп, 120 рейдилерни кылган. 361 бүдүрүлге хынаттынган. 182,2 литр 8 түү арага кылыглары брактаттынган.

Рейдилер түңнели

Ол-ла 6 айларның иштинде биологтук немелделер садып турар 48 объектилерни хынаан. Оларның 2-зи гигиениктиг негелделерге таарышпас, шыгжап турары багай болган. Ниитизи-биле 75 биологтук немелделер шинчилеттинген. Негелделерге дүүшпес биологтук немелделер 3 болган. "Фокус" деп үр чурттаарының суг үнүштери деп биологтук немелдеде мышьяк нормадан 10 катап ажып турар болган. 308 аыш-чем, чиг ээт шенелделеринде генетиктиг модифициктиг дестерниң (ГМД) бар-чогун хынаан. Оларның 26-зы эки шынарлыг болган. Эрткен 2004 чылда 177 шенелделерни хынаан. Ооң чүгле 8-зинде ГМД бар болган.

75 хуу эки шынарлыг шенелделерниң хей кезин ээт болгаш ээттен кылган аыш-чем аймаа болган.

Хоралыг мөөгүлөр айыылдыг

Мөөгү чыыр сезон эгелей берген. Оларны шагдан тура кижилер аыш-чем кылдыр ажыглап келген. Мөөгүлөр дугайында бирги мездээлер бистиң эрага чедир III вектен бээр билдинип турган. Шампиньон, сморчка, трюфель деп мөөгүлөр ынчан-на билдингир турган.

Мөөгүлөрдөн улустуң бо-ла хораннаны бээри хомуданчыг. Сибирьде кызыл мухомор база аңаа демей хевирлиг поганкалар хөйү-биле өзүп турар. Хоралыг мөөгүнүң дөртүң бир кезин ижинче кире бээрге, кижини өлүмнүү-биле хораннаны бээр. Хоралыг поганкага ийис-мөөгү деп ногаан, чигге чиир мөөгү база дыка демей. Иелээ 12-15 см бедик бөрттерлиг, сарыг-ногаан хирлиг өңүг, ак пластинкаларлыг, буттуг, чымчак черлиг болур. Ынчалза-даа чигге чиир мөөгүнүң бөргүндө, пластинкаларында даттыг хүрөң өңнер бар, а поганкада ылгавыр демдектер будунда билээ, оон кудулдур хирлиг оливка өңнүг шыйыгларның бары, будунуң дөрбелчинелчек дөзү болур.

Кызыл мухоморну ооң чидиг өңү-биле чиир мөөгүлөрдөн ылгавайн баары болдунмас деп, частырылыг бодал чон аразында тараан. Херек кырында мөөгүлөр, оларны каастап турар часка

чугдуна бээр ак лоскут ниити өңнүг. Шак-ла ынчаар чигги-биле мухомор база кылагар поганка буттарында билээ чидирил аар. Черге дегбейн, мөөгүлөрнү кезип ап тура, силер поганканың будунуң дөрбелчинелчек үндезининг

Кичээнгейлиг болуңар

эскербейн барып, айыылды тургужуп болур силер.

Часкы мухомор (ак поганка) шөл шампиньону кылдыр "чажыртынып" ап болур. Олар шупту сарыг-ак өңнерлиг, ынчалза-даа мухоморда саргарар өң барык эскертинмес, а шампиньонну бичин баскылаарга, саргарар өң илдеңи-биле кестүп кээр. Ол мөөгүлөр бөрттерининг хевири-биле база ылгалдыг: шампиньоннуң бөргү улуг 12-15 см, чартык шар хевирлиг, шөл шампиньонунуң бөргү кылын, клуб мөөгүнүң бөргү ак поганканың ышкаш, чинге. Поган-

каның бөргүнүң бажы калбак, уштуна үнүп келген болур, 9 диаметр хемчээлдиг. Мухоморнуң буду дүктелчек, ак халагар билзектиг, шөл шампиньонунуң буду цилиндр хевирлиг, дүктелчек, кылагар, билээ күштүг, ийи апарган боор. Шампиньоннуң будун бичин базарга, өңү саргара бээр. Часкы мухомор аажок чыттыг.

Үстүнде кижиге айыыл тургужар хоралыг мөөгүлөрнү шуптузу адаттынмаан. Бодунарны база төрелдеринерни айыылга таарыштырбас дезинерге, мөөгү чыырда, оваарымчалыг болуңар. Арай сестиринер, бүүрөңчиг эвес мөөгүлөрнү черле чыгбаңар. Мөөгү чиген соонда, бажыңар аарып, дескинип, кузуп, шааңар төнүп, өске-даа аарыгыг байдалдар тыттып эгелезе, дораанна эмчиге барып шинчидип, азы "дүрген дуза" кыйгылары эргежок чугула.

Ирина МАЗИЛКИНА, Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чоруун хайгаараар Федералдыг албанның ТР-де девискээр эргелелиниң башкарыкчы специализи.

Хакасияның Н.Ф.Катанов аттыг күрүнэ университетининг Кызыл хоорайда төлээ чери кадрларның билиг-мергежилин бедидер болгаш катап белеткээр институтка ийги дээди эртем чедип алыры-биле өөренир күзелдиг студентилерниң 2005 чылда чыылдазын чорудуп турар.

- Ийги дээди эртемни дараазында мергежилдерге чедип алыр:**
- "Юриспруденция" — "Юрист" мергежилди тыпсыр.
  - "Журналистика" — "Журналист" мергежилди тыпсыр.
  - "Филология" — "Филолог. Башкы" мергежилди (даштыкы филология, орус дыл болгаш литература, очулга болгаш очулганың практиказы эртемнерни кириштир) тыпсыр.
  - "Саң-хөө болгаш чээли" — "Экономист" мергежилди тыпсыр.
  - "Үндүрүг болгаш үндүрүг онаары" — "Үндүрүг онаарының талазы-биле специалист" мергежилди (үндүрүг херээн эргелеп-башкарары, үндүрүг консультациязы дээр эртемнерни кириштир) тыпсыр.
  - "Бухгалтер учеду, анализ болгаш аудит" — "Экономист" мергежилди тыпсыр.
  - "Организация менеджмени" — "менеджер" мергежилди тыпсыр.
  - "Социал ажил" — "Социал ажил талазы-биле специалист" деп мергежилди тыпсыр.
- Ол мергежилдерге өөренириниң хуусаазы — 3 чыл.**
- Шилип алганы мергежилинге дүүштүр ортумак профессионал билигнің баазазынга азы өске-даа профессионал ортумак билигнің баазазынга болгаш ажил стажы 3 чылдан эвээш эвес турда, дараазында мергежилдерге дээди эртемни чедип алыр:
- "Юриспруденция" — юрист билигнің ортумак профессионал баазазынга "Юрист" мергежилди тыпсыр.
  - "Үндүрүг болгаш үндүрүг онаары" — "Үндүрүг херээн онаарының талазы-биле специалист мергежилди (үндүрүг херээн эргелеп-башкарары, үндүрүг консультациязы дээр эртемнерни кириштир) тыпсыр.
  - "Саң-хөө болгаш чээли" — "Экономист" мергежилди тыпсыр.
  - "Бухгалтер учеду, анализ болгаш аудит" — "Экономист" мергежилди тыпсыр.
  - "Организация менеджмени" — "Менеджер" мергежилди тыпсыр.
  - "Социал ажил" — ортумак профессионал медицина өөредилгезиниң баазазынга "Социал ажил талазы-биле специалист" мергежилди кадык камгалал системазынга социал ажил угланышкынныг кылдыр тыпсыр.
  - "Школа назыны четпээн уруглар педагогиказы болгаш психологиязы" — ортумак профессионал педагогика өөредилгезиниң баазазынга "Назы четпээн уруглар педагогиказының болгаш психологиязының башкызы" деп мергежилди тыпсыр.
- Ол мергежилдерге өөренириниң хуусаазы — 3 чыл.**
- Кызыл хоорайга өөренир, өөредилге төлевирилг.**
- Бот-өөредилге-биле өөренир. Беседалажышкын түңнели-биле хүлээп алыр. Өөренип доосканының соонда дээди эртемнің күрүнэ хевирниң дипломун тыпсыр, лицензиязы № 24 Г — 1389, 2001 чылдың март 28, аккредитация 2001 чылдың май 16, № 2067.
- Кирерде эргежок чугула документилен:
1. Билдирнишкин, дээди азы ортумак тускай өөредилге черин доосканының дугайында капсырылгалыг диплом (нотариалдыг шынзаткан хоолга);
  2. Ажылдап турарларга күш-ажыл дептериниң хоолгазы;
  3. Паспорттуң 2-3 арыннары;
  4. 3x4 хемчээлдиг 6 фото-чурук;
  5. Документилен кожар папка (скоросшиватель папка).
- Документиленни дараазында адрессте хүлээп ап турар:
Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 5; телефон 1-21-72.

Күш чок деп санаар
 Чаа-Хөл кожуннуң Ак-Туруг ортумак школазының 2005 чылда Римма Михайловна Дартай-оолга тывысканы Б №3800710 аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ШЫН
 e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнунг оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЧДИСТЕР:** новостийел-политический кичдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, хөдээ ажал-ажыг, үлетпүр кичдистер — 1-17-09.
 Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
 Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7039. Чагыг 82.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН — 1701008465; корресп 30101810600000000729 БИК 049304729.
 Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектерининг талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүксэн.
 Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күүркомитетининг типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинон-Кравченко, 1).
 Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айытылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харьылаар.